

ההבניה החוזרת של דמותו של הרצל בזיכרון הקיבוצי הישראלי: מרדיקליזם מעצב לשוליות מסתגלת

דניאל גוטוויין

כחודש לאחר פטירתו של הרצל תיאר יריבו אחד העם, בהקדמה לכרך השלישי של קובץ מאמריו על פרשת דרכים, כיצד עתידה דמותו של 'המנהיג המת' להתעצב בזיכרון הקיבוצי הציוני:

עתיד המנהיג המת להיות לכח מניע גדול, אולי יותר ממה שהיה המנהיג החי. אנשים ממין זה [...] עיקר כחם וערכם ההיסטורי הוא לא בהם עצמם ובמעשיהם שעשו באמת, אלא באותה הצורה האידיאלית שנותן להם דמיון העם, הרואה ב'גבוריו' מה שלבו חפץ.

הרצל האיש החי – אפשר ואפשר היה לפקפק בהרבה מדבריו ומעשיו [...] אבל הרצל הציור האידיאלי, כמו שהוא הולך ונברא עתה לעיננו ברוח העם מה נהדר יהיה מראהו ומה רב יהיה כחו לחזור ולהשפיע על רוח העם עצמו [...].¹

אחד העם, שהיה מודע להשפעתו הפוליטית של מה שיכונה בעתיד 'זיכרון קיבוצי', כפי שמלמדת הבחנתו בין 'האמת ההיסטורית' ל'אמת הארכיאולוגית',² מיטיב לעמוד על האופן שבו עתיד היה הזיכרון הקיבוצי הציוני לדמיין ולהבנות את דמותו של הרצל: 'הרצל האיש החי', מנהיג פוליטי שחזונו ודרכו היו שנויים במחלוקת, הלך ופינה את מקומו בהדרגה ל'הרצל הציור האידיאלי', לאבי האומה ולהתגלמות הרעיון הציוני. אחד העם מצביע לא רק על האופן שהזיכרון הקיבוצי עתיד לטשטש את דמותו של הרצל 'כפי שהיה באמת' ל'צורה אידיאלית', אלא גם על האופי הדינמי של התהליך: האידיאלים המנחים את 'דמיון העם' משתנים בחלוף הזמנים ועם 'הולך ונברא' זיכרון קיבוצי חדש של גיבוריו.

ואכן, בשלושת העשורים האחרונים חלו תמורות מפליגות בדרך שמצטיירת דמותו של הרצל בזיכרון הקיבוצי הישראלי. עד שנות השבעים הובנה זכרון דמותו של הרצל בשני מסלולים: מצד אחד, עוצב זיכרון ציוני וממלכתי, שהציב את הרצל במוקד של הסכמה

1. אחד העם, על פרשת דרכים, ג, ברלין תרס"ה, עמ' xi-xii.

2. אחד העם 'משה', כל כתבי אחד העם, תל-אביב וירושלים תש"ז, עמ' ססב.

לאומית; מצד אחר, ככל שהרצל היה לקונסנזוס, כן התפתח בין הזרמים האידיאולוגיים היריבים, שהגדירו את המרכז הציוני, מאבק על ניכוס דמותו, שגרם להבנייתם של זכרונות שונים ומנוגדים של 'חוזה המדינה'. כחלק ממאבק זה עברו רעיונותיו של הרצל תהליך של ברה חוזרת, לעתים עד כדי היפוכם, כדי לעשותו בדיעבד מקור השראה לזרמים השונים שהתחרו על ההגמוניה בזירה הציונית. במקביל, הולאמו גם חייו הפרטיים וטושטשו פרטים שעלולים היו לפגוע בדמותו כסמל לאומי יהודי.

בשנות השבעים התחולל שינוי בדמותו של הרצל בזיכרון הקיבוצי הישראלי, והרצל הפרטי החל נוגס בהרצל הציבורי. נקודת המפנה היתה פרסום הביוגרפיה הרצל של עמוס אילון,³ שעשה את חייו הפרטיים ואת אישיותו של הרצל לנושא לדיון ציבורי ולמפתח לניתוח ולהבנת פועלו הציוני. הביוגרפיה של אילון אמנם שיקפה מגמות חדשניות במחקר ההיסטורי באותה עת, אולם התקבלותה הנרחבת של דמותו של הרצל 'החדש' היתה בעיקר תולדה של תהליך שינוי הערכים שהחברה הישראלית היתה נתונה בו בשנות השבעים והשמונים.

המחשבה הציבורית באותה תקופה הושפעה ממגמות סותרות ושילבה אתם לאומי מגייס עם אתוס ליברלי מפריט. מצד אחד, עקב תוצאותיה של מלחמת ששת הימים נעשו השיח ועולם הייצוגים הישראליים 'לאומיים' יותר; מצד אחר, ניכרה מגמה של דחיית ערכי הסולידריות החברתית, הגיוס האידיאולוגי והמשימתיות הממלכתית, ששלטו בשני העשורים הראשונים למדינה, ואת מקומם תפסו הגדרת המרחב הפרטי, טיפוח ההישגיות והמימוש העצמי. הרצל החדש שילב ניגודים אלה לכדי אחדות נעדרת סתירות: עצם העיסוק בדמותו נתן מענה ליסוד 'הלאומי', ואילו ההתמקדות בפן האישי של דמותו נתנה מענה לתהליך ההיפרטות ואשררה אותו. הרצל החדש אף נהפך לתשובה של המרכז החילוני הליברלי לימין הלאומי בכלל ולמחשבה האמונית בפרט: הציונות כהשתקפותה של אישיותו וכמימושה של הגותו הוצגה כשילוב והשלמה בין הלאומי לאוניברסלי, בין החברתי לפרטי ובין הממלכתי לאישי.⁴

התמורות החברתיות המפליגות שעברו על החברה הישראלית בשנות התשעים, ובעיקר שקיעת הממלכתיות, השיסוע המגורי וההפרטה, חוללו שינויים גם בזיכרון הקיבוצי של הרצל. הוא שב והיה נושא לדיון ציבורי כחלק מן האירועים לציון יובל המאה לפרסום מדינת היהודים ולכינוס הקונגרס הציוני הראשון. גורמים פוסט-ציוניים משמאל ומימין, שהגיעו אז לשיא השפעתם, השתמשו בדמותו של הרצל כדי לתקוף את הרעיון הציוני ואת אופן מימושו. הפוסט-ציונים משמאל הציגו את אישיותו ואת הגותו, ובמיוחד את החתירה הציונית ל'נורמליות', כביטוי לשלילתו ולדיכוי של האחר, היהודי והערבי כאחד, המונחים לטענתם ביסוד הפרויקט הציוני. הפוסט-ציונים מימין תקפו את הזיהוי הרווח של הרצל עם

3. עמוס אילון, הרצל, תל-אביב 1976.

4. ראו למשל: אמנון רובינשטיין, מהרצל עד גוש אמונים וחזרה, ירושלים 1980; שמעון פרס, עם הרצל לארץ חדשה, תל-אביב 1999.

ההבניה החוזרת של דמותו של הרצל בזיכרון הקיבוצי הישראלי

הניגוד בין 'ציונות' ל'יהדות', והדגישו את הממד 'היהודי' שבהרצל.⁵ בד בבד נעשה גם ניסיון לרתום את דמותו ואת רעיונותיו של הרצל לקידומו של סדר היום הפוסט-ציוני. תום שגב, למשל, טוען שיש משהו מצית דמיון דווקא בפער בין מה שהרצל חשב לבין האתוס הישראלי, 'ואילו עוד היה הרצל בין החיים אפשר שהממסד הישראלי היה רואה בו "פוסט-ציוני" ראשון'.⁶

אולם, בעוד הפוסט-ציונים תוקפים את הזיכרון ההגמוני של הרצל, תכניו של זיכרון זה הלכו והשתנו והותאמו לרוח התקופה ולשינויים שחלו במגמות השיח הציבורי. בהקדמה לקובץ מאמרים שהוציאו לאור המכונים לחקר הציונות באוניברסיטאות ירושלים וחיפה, לציון מאה שנה לפרסום מדינת היהודים, כותבים העורכים כי 'מאז ייסודה של מדינת ישראל עברה הפרספקטיבה ההיסטורית על חייו של הרצל, מזגו, אופיו והישגיו שינוי ניכר, כמו הציונות עצמה', ובהיסטוריוגרפיה הציונית 'ביקורת עצמית חדלה זה מכבר להיות טאבו'.⁷ בקובץ נכלל מאמרה של רחל אלבוים-דרור, 'הרצל כפרוטו פוסט-ציוני', ובו היא טוענת כי 'שורשים אינטלקטואליים משותפים' מאפיינים את החזון ההרצליאני ואת החזון הפוסט-ציוני, 'והעובדה שהציבור הישראלי בימינו אינו מכיר בכך מלמדת על בורות או על כך שהוא שכח את ערכיה ואת חזונה של התנועה הציונית בראשיתה'.⁸

להלן ייבחנו השינויים באופן הבנייתו של הזיכרון הקיבוצי של הרצל בזרם הציוני המרכזי, כפי שהם משתקפים בכתביו של שלמה אבינרי, אחד מן המרכזיים שבמעצבי הזיכרון הזה. בדור האחרון אבינרי הוא לא רק אחד הפרשנים המובילים של הרעיון הציוני מעל בימות אקדמיות וכאלה הפונות לקהל הרחב, אלא גם אחד ההוגים הבולטים, אשר בפעילותו הפובליציסטית והציבורית מנסה לעדכן את המחשבה הציונית ולהתאימה לתמורות הזמן. ההשוואה תעסוק בשני תיאורים מנוגדים של הדיוקן האישי והרעיוני של הרצל המופיעים בשניים מחיבוריו של אבינרי, שניתן להגדירם כקנוניים: הפרק 'הרצל: הפריצה אל דעת הקהל', בספרו הרעיון הציוני לג'וניו, שיצא לאור ב-1980 וזכה להתקבלות רחבה כמעין 'גרסה מוסמכת' המסכמת את ההגות הציונית;⁹ ומסת המבוא שכתב למהדורה העברית החדשה של יומני הרצל שהוציאה לאור ההסתדרות הציונית העולמית ב-1997.¹⁰

5. ראו: Daniel Gutwein, 'The Imagined Critique: Left and Right Post-Zionism and the Privatization of Israeli Collective Memory', *Journal of Israeli Studies*, 20 (2001), pp. 9-42
6. תום שגב, 'הפוסט-ציוני הראשון', הארץ, 3.4.1996; הנ"ל, הציונים הראשונים, ירושלים 2001, עמ' 17-16.
7. Gideon Shimoni and Robert S. Wistrich (eds.), *Theodor Herzl: Visionary of the Jewish State*, Jerusalem and New York 1999, p. xv
8. Rachel Elboim-Dror, 'Herzl as a Proto-"Post-Zionist"', *ibid*, p. 241
9. שלמה אבינרי, 'הרצל: הפריצה אל דעת הקהל', הרעיון הציוני לג'וניו, תל-אביב 1980, עמ' 105-118 [להלן: 'הרעיון'].
10. שלמה אבינרי, 'מבוא - מ"עניין היהודים" ל"מדינת היהודים": דרכו של הרצל לגיבוש תודעה לאומית יהודית' [להלן: 'מבוא'], בתוך: תיאודור הרצל, עניין-היהודים: ספרי יומן, א, יוני 1895-אוקטובר 1898 (תרגם יוסף ונקרסט), ירושלים 1997, עמ' 13-50 [להלן: הרצל, יומן, א].

השוואת הדיוקנאות של הרצל שאבינרי משרטט ב'רעיון' וב'מבוא' מלמדת כי הם מנוגדים בשורה של סוגיות מרכזיות, הנוגעות לאישיותו של הרצל וכן למקורות ההשפעה ולגורמים שהביאו אותו לפיתוח הרעיון הציוני. עיקרו של הניגוד מתמצה באפיון מיקומו ומעמדו החברתי של הרצל כאשר הבשיל בו הפתרון הציוני: ב'רעיון' הוא מתואר כמי שבא ממרכזה של החברה האירופית, וב'מבוא' – כמי שבא משוליה. בחינת תקפותן של העמדות המנוגדות מעלה שהדיוקן המוקדם, זה המופיע ב'רעיון', תואם את העובדות הידועות על חייו ופעילותו של הרצל ואת העמדות הרווחות במחקר ההיסטורי, ואילו הדיוקן המאוחר, זה המופיע ב'מבוא', סותר אותן. ממצאים אלה מעוררים את השאלה מה היה הגורם שחולל את המהפך בעמדתו של אבינרי בתוך פחות משני עשורים.

לכאורה, את הניגוד בגרסאות אפשר לתלות בכוונות השונות של שני החיבורים.¹¹ הרעיון הציוני לגונו חותר, כפי שמציין אבינרי בהקדמה לספר, 'לשרטט מספר היבטים של הרעיון הציוני',¹² ולכן הוא מתמקד באפיון תרומתו של הרצל ובמיקומו היחסי בדיעבד על מפת הרעיון הציוני. ב'מבוא', לעומת זאת, כוונתו של אבינרי הפוכה. הוא מצהיר כי לא ייעשה ניסיון לסכם את המחקר ההיסטורי על הרצל, אלא 'רק להעיר הערות מספר בנוגע למה שהיומנים מגלים', ובעיקר על התפתחות 'אישיותו הציונית' של הרצל.¹³ ואולם, ההבדלים שבכוונה בין שני החיבורים עשויים להסביר דגשים שונים, אך לא עמדות מנוגדות באותם נושאים עצמם. מאחר שהמהפך בעמדתו של אבינרי עומד בסתירה למצב המחקר ואין להסבירו מתוכו, יוצע להלן להבינו כחלק מן ההבניה מחדש של הזיכרון הקיבוצי של הרצל, המשקפת הן את השינויים שחלו במיקומו של העילית הוותיקה בחברה הישראלית, ובעיקר את דחיקתה של תנועת העבודה מן המרכז אל השוליים, והן את האתגרים האידיאולוגיים שהיא ניצבת לפניהם, ובעיקר מאבקה בפוסט-ציונות. מהפך זה הוא חלק ממגמה רחבה יותר של גורמים שהיו מזוהים עם המרכז ההגמוני הישראלי, ובמיוחד תנועת העבודה, להבנות מחדש את הזיכרון הקיבוצי הישראלי. מגמה זו נותרה עד כה בשולי הדיון ההיסטוריוגרפי, המתמקד בזיכרון ההגמוני של המרכז הוותיק ובקולות המאתגרים אותו, ומותיר בצל את תהליכי השינוי המתחוללים בתוך מה שהיה המרכז.

הניגוד בין דמותו של הרצל ב'רעיון' וב'מבוא'

ב'מבוא' אבינרי יוצק תבנית פרשנית לניתוח פעילותו הציונית של הרצל, שעיקרה הטענה כי היומנים משקפים את הבשלתו מחוזה למדינאי. לדבריו, התפתחות 'אישיותו הציונית' של הרצל נעה במתווה שניתן למצוא בו את 'הדיו של רומן-החניכה של הקלטיקה הספרותית

11. אפשרות זו הועלתה בידי אחד/ת הקוראים/ות של המאמר, 'כחלק מהסבר אפשרי לשינוי הגרסאות והדגשים בין ה"רעיון" ל"מבוא"', ואני מודה לו/לה על הערה זו.

12. אבינרי, הרעיון הציוני לגונו, עמ' 9.

13. אבינרי, 'מבוא', עמ' 33.

הגרמנית, על הפער המובנה בין האידיאליזם של הגיבור לבין נוקשותה של המציאות.¹⁴ דיכוטומיה זו באה לידי ביטוי בהתלבטותו של הרצל בין 'כתיבת רומן לפעילות פוליטית',¹⁵ והיתה מלווה בהיטלטלות בין 'תחושה מסחררת [...] של יוצר ובורא כמעט יש מאין' ובין 'חרדה עמוקה ואי־ביטחון מתמיד' המשתקפים ב'אישיותו המסוכסכת והסבוכה של הרצל עצמו' כמו גם ב'אמביוולנטיות הבסיסית של המפעל כולו'.¹⁶ רק בהדרגה וכחלק מתהליך 'התבגרותו' הציונית של הרצל והתפתחותו מחוזה למדינאי התלכדו שני אפיקים אלה: התוכנית הפוליטית מצאה ביטוי במדינת היהודים והיסודות הספרותיים – באלטנוילנד.¹⁷ המתח בין החזון לפוליטיקה בא לידי ביטוי, על־פי אבינרי, בשני הצירים המרכזיים שהביוגרפיה הציונית של הרצל נטוטה סביבם: גיבוש תפיסתו המדינית ומגעיו הדיפלומטיים,¹⁸ ובניית ההסתדרות הציונית כתנועה לאומית וכארגון פוליטי,¹⁹ היוצרים רצף של התפכחות מחזיונות אוטופיים, לימוד המציאות, הכרה במגבלותיה ופועולה לשינויה. אבינרי טוען כי 'בתחילת היומנים ראינו את הרצל הטירון הפוליטי, רדוף רעיונות מבושלים – למחצה וסותרים זה את זה, לא מודע לא למציאות הפוליטית של דורו ולא למורכבות החיים היהודיים', ואילו 'לקראת סופם מופיע הרצל כדמות דרמטית שהצלחה והטרגדיה גם יחד הן מנת חלקה [...] ריבוני הרבה יותר בהערכת המציאות תוך כדי עיצובה'.²⁰ את המעבר מן האוטופיה להכרה באילוצי המציאות מתאר אבינרי כתנועה מן השוליים אל המרכז, המוצאת ביטוי במעמדו האישי של הרצל, במקורות ההשראה שלו וביחסיו עם העולם היהודי. ב'רעיון' אבינרי מדגיש את הויקה בין המעמד האישי שרכש לו הרצל בחברה בת־זמנו ובין ההישג המרכזי שלו: פריצת 'מחסום דעת הקהל היהודית והעולמית' ושדרוג 'הפתרון הלאומי לשאלת היהודים מסוגיה הנידונה בכתבי־עת משכיליים עבריים קרתיים [...] לעניינה של דעת הקהל העולמית'.²¹ מה שעמד לרשותו של הרצל 'היתה עובדה ביוגרפית פשוטה [...] היותו עיתונאי מבריק וקולח, תאב־פרסומת ואמון על מלאכת יחסי־הגיבור'. לפי אבינרי, הרצל היה 'מעמודי התווך של העיתונות בלשון הגרמנית', 'עיתונאי מפורסם', 'מחזאי [...] מפורסם למדי', 'האמון על העוצמות החדשות של המאה העשרים: דעת קהל, אמצעי תקשורת'. הרצל ניצל מעמד זה כדי להפוך את הציונות 'מתופעת שוליים של חיי היהודים בפאתי תחום המושב', למציאות ארגונית ופוליטית הניצבת במרכז החיים היהודיים וסדר היום העולמי.²²

14. שם, עמ' 16.

15. שם, עמ' 15.

16. שם, עמ' 14.

17. שם, עמ' 15.

18. שם, עמ' 33.

19. שם, עמ' 24.

20. שם, עמ' 49.

21. אבינרי, הרעיון הציוני לגונוי, עמ' 105-106.

22. שם, עמ' 106-108.

ב'מבוא', לעומת זאת, אבינרי מתאר את מעמדו של הרצל בצורה מנוגדת לחלוטין. הרצל מצטייר כאן כעיתונאי נעדר מעמד ציבורי, אשר רק תוך כדי פעילותו הציונית הופך למנהיג לאומי ולמדינאי מוכר. אבינרי שב ומדגיש כי הרצל היה 'שולי במעמדו החברתי',²³ 'עיתונאי מצליח, אך לא חשוב במיוחד',²⁴ 'קצת מפורסם אך דל אמצעים וחסר מעמד',²⁵ שבתחילת דרכו לא היו לו 'קשרים עם מדינאים ואישים בחלונות הגבוהים'.²⁶ בווינה סבל הרצל מ'היעדר קשרים פוליטיים ואישיים',²⁷ ובפריס הוא נותר 'בגדר אדם שולי למדי', אף על-פי שהיה כתב של אחד העיתונים האירופיים החשובים ביותר.²⁸ אבינרי מדגיש, כי כמי ש'לא היו לו כמעט קשרים מדיניים בצמרת המדינית האירופית, לא בארצו שלו ולא בצרפת', הרצל ניצל את מעמדו כאחד העורכים של נוייה פרייה פרסה (*Neue Freie Presse*) לצורך קידום מדיניותו הציונית, אף על-פי ש'קשריו הקודמים במעמדו העיתונאי היו דלים ולא חשובים'.²⁹

הניגוד בין שני החיבורים בולט גם בתיאור דרך גיבושה של האסטרטגיה הפוליטית של הרצל. ב'רעיון' אבינרי מציין כי הרצל הכיר בכך שאת 'התמיכה המאסיבית' שיוזקק לה 'מפעל כה מהפכני', כמו הציונות, לא ניתן יהיה לגייס באמצעות 'מאמרים בהצפירה והשילוח' וגם לא על-ידי 'ויכוחים אידיאולוגיים נוקבים ומעמיקים בין כמה עשרות אינטלקטואלים יהודים מבריקים ומחוסרי-עבודה בבמות נידחות'. החידוש שלו היה באסטרטגיית 'פריצה נועזת [...] אל מרכז הזירה העולמית' ומכאן נגזרו צעדים כמו 'החיוור אחרי עשירי היהודים, כרוטשילד והירש', הפנייה הישירה לשליטים והלשון הבוטה של מדינת היהודים.³⁰ כלומר, לפי 'הרעיון' הרצל גיבש את האסטרטגיה הפוליטית שלו מתוך ביקורת של מה שראה כשגיאותיה של הפעילות הציונית שקדמה לו, ובעיקר התבוססותה העקרה בשולי החברה היהודית והאירופית. מסקנתו היתה שיש להציע מתווה חלופי לפעולה ארגונית ומדינית, שעיקרה פריצה אל המרכז. כך יצר אבינרי ב'רעיון' זיקה בין מעמדו הבכיר של הרצל בעולם התרבות והפוליטיקה של זמנו ובין הנחישות והתכנון שאפיינו את החלטתו להציב את 'שאלת היהודים' ואת פתרונה במרכזו של סדר היום העולמי. ב'מבוא', לעומת זאת, מציע אבינרי תיאור מנוגד, ולפיו בראשית דרכו הציונית פסח הרצל על שתי הסעיפים ורק בהדרגה הוא פתר את ההתלבטות בין 'כתיבת רומן לפעילות פוליטית',³¹ ונהפך מאוטופיסט למדינאי בעל תוכנית פעולה המתמודד עם אילוצי המציאות.³² אבינרי

23. אבינרי, 'מבוא', עמ' 25.

24. שם, עמ' 22.

25. שם, עמ' 14.

26. שם, עמ' 34.

27. שם, עמ' 15.

28. שם, עמ' 26.

29. שם, עמ' 34.

30. אבינרי, הרעיון הציוני לגווניו, עמ' 106.

31. אבינרי, 'מבוא', עמ' 15.

32. שם, עמ' 16.

קובע כי הרצל, שהגיע 'מן השוליים [...] התודעתיים של ההווה היהודית',³³ לא הכיר את מורכבותו של העולם היהודי בימיו, ובעיקר לא היה מודע להתעוררות הלאומית והציונית שקדמה לו. רק בהדרגה למד הרצל על מצוקתה של יהדות מזרח אירופה ועל התארגנותה ופעולתה של תנועת חיבת ציון – כשגליציה ויהודיה משמשים לו 'גשר בין המערב למזרח' – תהליך שהיה 'תחנה מכרעת בגיבוש תודעתו הלאומית' וסיפק לו את הבסיס החברתי לכינוס הקונגרס הראשון.³⁴ אבינרי טוען עוד, כי נסיונו של הרצל לגייס את הברונים הירש ורוטשילד לתמיכה בתוכניתו – ניסיון שבו 'הכישלון היה מובנה בעצם הסיטואציה'³⁵ – מעיד שהוא לא הבין את מעמדה ואת מניעיה של צילית ההון היהודית, ורק בהדרגה למד לפענחם.

הניגוד בין 'הרעיון' ל'מבוא' בולט במיוחד בדיון בשאלה מה היו הגורמים הפוליטיים והחברתיים לתמורה שחלה בתפיסתו של הרצל את האנטישמיות. ב'רעיון' הוא טוען כי לניסיון הפריסאי של הרצל היה תפקיד מרכזי בתמורה, ואילו ב'מבוא' הוא ממעיט במשקלו של הניסיון הפריסאי ומדגיש את ההקשר הווינאי והאוסטרי של השינוי. ב'רעיון' אבינרי מציין כי בווינה רק 'מבצבצת בו ההכרה כי האמנציפציה רחוקה מלפתור את בעית היהודים', אך על האמביוולנטיות של מעמד היהודים בחברה המודרנית 'נודמן להרצל לעמוד מקרוב דווקא בפאריס'.³⁶ לדבריו,

אם בווינה ניתן היה עוד להסביר את האנטישמיות, לפחות בחלקה, כשריד של משפט קדום המצוּעף עדיין ביסודות דתיים, הרי את אופיה העממי של האנטישמיות החדשה, הנובעת מסתירותיה של חברה מודרנית, חילונית ודמוקרטית-פרלמנטרית, למד להכיר רק בפאריס; חלק ניכר מכתבותיו מצרפת, החל משנת 1892, מוקדשות לעלייתה של האנטישמיות הסוציאלית בארץ זו. הרצל עוקב בחרדה אחרי מעורבותם ההולכת וגדלה של היהודים בחיי המשק, הרוח, והפרלמנטריות בצרפת, תהליך המביא לכך שמשברים כלכליים ושערוריות פיננסיות, ויכוחים אינטלקטואליים והתנגשויות פרלמנטריות הולכים ומתעוותים לבלי-הכר בהתמקדות על חלקם של היהודים בהם וממחישים על-ידי כך את קושי מעמדם של היהודים בחברה המודרנית.³⁷

לפי 'הרעיון', לא היה זה אפוא מקרי שאת אופיה המודרני של האנטישמיות פיענת הרצל דווקא בפריס ולא בווינה. אבינרי מדגיש, כי בניגוד לווינה הקיסרית, שבה טושטש טיבה האמיתי של האנטישמיות והיא הופיעה כשריד של מציאות טרום-מודרנית, בצרפת הרפובליקנית, יורשת המהפכה, שבה 'התרחשה האמנציפציה בצורה הרדיקלית ביותר', יכול היה הרצל לעמוד על כך שהגורם לאנטישמיות הוא 'מצוקותיה הספציפיות של החברה

33. שם, עמ' 26.

34. שם, עמ' 28.

35. שם, עמ' 22.

36. אבינרי, הרעיון הציוני לגונוי, עמ' 108.

37. שם, עמ' 109.

המודרנית'. הרצל היה ער גם לשינוי שחל במעמדם של היהודים בצרפת ו'עוקב בחרדה אחרי מעורבותם ההולכת וגדלה [...] בחיי המשק, הרוח והפרלמנטריוז'. אבינרי מוסיף כי 'היכרות זו עם עוצמתה של האנטישמיות בצרפת [...] היא המביאה את הרצל להכיר בכך כי בעית היהודים המודרנית אינה יכולה להיפתר על-ידי אמנציפציה', וקובע כי פרשת דרייפוס לא היתה הגורם לתהליכים אלה, אלא 'גולת הכותרת של תהליך עמוק זה והתפרצותו המכרעת'.³⁸ עולה, שעל-פי 'הרעיון', המציאות הפוליטית-חברתית המתקדמת של צרפת היא שאפשרה להרצל לעמוד על האופי המודרני המובהק של האנטישמיות ועל מגבלותיה של האמנציפציה.

ב'מבוא' אבינרי מציג תמונה מנוגדת לחלוטין על תרומתו של הניסיון הפריסאי למהפך הציוני של הרצל. בניגוד לגרסה הרזוחת בהיסטוריוגרפיה הציונית, הוא קובע כי לא פרשת דרייפוס ולא מצב היהודים בצרפת אלא מצב היהודים בגרמניה ובאוסטריה הוא שהבהיר להרצל לראשונה את חומרתה של שאלת היהודים. בצרפת הוא אכן גילה את תופעת ההמון המתלהם, אך על סכנת האנטישמיות עמד הרצל בהקשר האוסטרי-גרמני, וסבר ש'הדחף האידיאלי לאנטישמיות המודרנית בא מן השיח הפוליטי הגרמני ומשלוחותיו באוסטריה'.³⁹ אבינרי מייחס חשיבות מיוחדת למשבר המבני שהאימפריה האוסטרו-הונגרית היתה נתונה בו ולסבך הניגודים הלאומיים והלשוניים שיהודי האימפריה נקלעו לתוכו, בשינוי עמדותיו של הרצל. הרצל הצביע על זיקה בין חולשתה הפוליטית של האימפריה להתעצמות מצוקת היהודים, וראה באנטישמיות איום הן על היהודים הן על השלטון הקיסרי. הרצל סבר עוד כי ערעור היציבות הפוליטית, כפי שהדבר בא לידי ביטוי במאבקים סביב בחירתו של האנטישמי קרל לואגר לראשות עיריית וינה, איים בעיקר על היהודים באזורים הלא-גרמניים של האימפריה, כמו גליציה, בוהמיה, הונגריה ובוקובינה, אם כי הוא גם מציין שהרצל 'מתוודע למצוקה בגליציה' רק לאחר פרסום מדינת היהודים.⁴⁰ לפי 'המבוא', הרצל ראה באנטישמיות תופעה חברתית, הנובעת מן המבנה המקצועי של יהודי גרמניה ואוסטרו-הונגריה ומן התמורות במבנה הריבוני של החברה הלא-יהודית בארצות אלה. אבינרי קובע כי בעיות אלה 'כמעט שאינן קיימות' בצרפת, ולכן, בניגוד לדבריו ברעיון, ב'מבוא' הוא מציין כי 'ניתוח המצב הסוציאלי של היהודים בצרפת אינו מוזכר כלל אצל הרצל'.⁴¹

בתוך פחות משני עשורים הציג אפוא אבינרי שני דיוקנאות מנוגדים של הרצל: האחד מבוסס על 'התזה הצרפתית', ששלטה עד לאחרונה הן במחקר ההיסטורי והן בזיכרון הקיבוצי הציוני, והשני מבוסס על 'התזה האוסטרית', המבקרת את התזה הצרפתית. ברעיון אבינרי מדגיש את מרכזיותו של המפגש עם הקדמה הפוליטית והחברתית בצרפת בשינוי תפיסת האנטישמיות של הרצל, את היכרותו עם גילויי הלאומיות היהודית של זמנו והסתייגותו מיעילותם, ואת מעמדו של הרצל כעיתונאי בכיר שבזכותו התאפשרה הפיכתו של הרעיון

38. שם, שם.

39. אבינרי, 'מבוא', עמ' 18.

40. שם, עמ' 28.

41. שם, עמ' 21.

ההבניה החוזרת של דמותו של הרצל ביזרון הקיבוצי הישראלי

הציוני למציאות ארגונית ומדינית. ב'מבוא', לעומת זאת, הוא דוחה את התזה הצרפתית ומאמץ את התזה האוסטרית. על-פי ה'מבוא', הניסיון הצרפתי לא העניק להרצל כל מעמד או הבנה מיוחדים שהיו עשויים להביאו לפתרון הציוני, ומעמדו העיתונאי והפוליטי לפני המהפך הציוני היה שולי. יתר-על-כן, המציאות הפוליטית באוסטרו-הונגריה, על המתחים הלאומיים ומשבר המשטר שאפיינו אותה, היא שהביאה לשינוי בתפיסתו את האנטישמיות, העומדת ביסוד תוכניתו הציונית; כמו כן את מצוקותיו של העולם היהודי והתמורות הפוליטיות המתחוללות בו למד הרצל להכיר בעקבות מגעיו עם יהודי גליציה.

ב'מבוא' אבינרי אינו מתייחס כלל לשינוי שחל בפרשנותו בין 'הרעיון' ל'מבוא' ולפיכך אינו עומד על הגורמים לכך. להלן ייעשה ניסיון להסביר את השינוי כחלק מן התמורות העוברות על הזיכרון הקיבוצי הישראלי. אך תחילה תיבחן השאלה אם היה השינוי מוצדק מבחינת הרקע העובדתי ומצב המחקר.

היומנים: כרונולוגיה ותוכן

ב'מבוא' אבינרי מציג את היומנים כסוג של רומן-חניכה, המשקף את התפתחות אישיותו הציונית של הרצל. קביעה זו טומנת בחובה יותר מאשר אפיון ספרותי ונפשי של היומנים ושל הרצל, היא מציעה גם סדר זמנים שגוי, המשמש יסוד חיוני בנסיגתו של אבינרי מתיאור דמותו של הרצל, כפי שעוצבה ברעיון, ובהבניית הזיכרון הקיבוצי החלופי שלו. אבינרי עושה את תחילת כתיבת היומנים לנקודת המוצא של גיבוש הרעיון הציוני בידי הרצל, והנחה זו מנחה גם את שאר טיעונו: לשם כך הוא מתאר את הרצל כמי שנע בשולי הפוליטיקה כשהחל לכתוב את היומנים, ומטעם זה הוא ממזער את השפעת הניסיון הצרפתי על רעיונותיו של הרצל. אולם סדר זמנים זה הוא מטעה. את עיקרי תפיסתו הציונית גיבש הרצל כבר לפני שהחל בכתיבת היומנים, המתעדים גם את פעולותיו למימוש הרעיון עוד בטרם החל בכתיבתם. לפיכך, את הגורמים למהפך שעשה את הרצל לציוני יש לחפש בתקופה שקדמה לכתיבת היומנים, בתקופת פריס, שעליה אפשר ללמוד מתוך כתבותיו לנוייה פרייה פרסה. בתקופת שהייתו בפריס לא ניהל הרצל יומן, ובעתיד יצטער על כך;⁴² הוא החל בכך רק בחודש האחרון לשהייתו בפריס, ביוני 1895, והמשיך בכתיבתו לאחר ששב לווינה, שהיתה למרכז פעילותו מאז,⁴³ דבר המסביר את הדגש האוסטרי-גרמני המאפיין את יומניו. עולה כי לא בעיות היהודים באוסטריה, צ'כיה, הונגריה וגליציה שבהן מרבה היומן לעסוק הן שהביאו את הרצל לפתוח במפעלו, אלא להפך: משגיבש את עיקרי תפיסתו הציונית בפריס הוא החל לראות באור חדש גם את מצב היהודים באימפריה האוסטרו-הונגרית.

42. הרצל, יומן, א, עמ' 55.

43. שם, עמ' 672.

ההטיה הכרונולוגית משרתת את תפיסת רומן־החניכה בדרך נוספת. אבינרי קובע ב'מבוא' כי בתחילת היומן 'לא ברור כלל, לא להרצל הכותב ולא לקורא, אם מדובר בייסודו של מפעל היסטורי – תנועה פוליטית – או בשרטוטים ראשונים לרומן'.⁴⁴ בהמשך הוא מצייין כי 'בפעילותו הציבורית יודקק הרצל לתוכנית הפעולה המדינית, שפיתח לקראת סוף הספר הראשון של היומנים בהכנת ה"נאום" המפורט אל הרוטשילדים, שתוכנו יהיה לימים הבסיס לספר *'Der Judenstaat'*.⁴⁵ על אף הרושם שעשויות לעורר המילים 'סוף הספר הראשון', אין הן מלמדות על מרחק זמן שאפשר להרצל להבשיל, כמתבקש ממתכונת רומן־החניכה, שהרי הספר הראשון של היומנים כולל תקופה של פחות משלושה שבועות – 2-22 ביוני 1895.⁴⁶ יתר־על־כך, ה"נאום" המפורט אל הרוטשילדים, שאבינרי רואה בו בסיס לתוכנית הפעולה המדינית של הרצל, נכתב ב־13-15 ביוני, וכפי שמעירה המערכת המדעית של היומנים, אביו של הרצל 'העתיק את "הנאום" אחרי שהעתיק את שאר הפתקים שקיבל מבנו, ומכאן החזרה ל־13 ביוני אחרי שכבר הגיע ל־22 ביוני'.⁴⁷ ה'נאום' היה יותר מאשר 'בסיס' למדינת היהודים. אלכס ביין מצייין כי הנאום הוא 'הטיוטה הראשונה [...] למה שעתידי להיות ספר היסוד שלו: "מדינת היהודים"', וכי הוא 'כבר מכיל בתוכו חלקים עיקריים מן התכנית באותו הנוסח, שבו הוא עתיד להשפיע על העולם'.⁴⁸ אילון סבור, בדומה, כי 'הנאום' הוא אחת ההרצאות השיטתיות הראשונות של השקפותיו'.⁴⁹ עולה שבניגוד למתבקש מתבנית רומן־החניכה, פחות משבועיים לאחר שהחל בכתיבת היומן כבר הציג הרצל מתווה מפורט ומגובש לתוכנית הפוליטית שעל־פיה יפעל בעתיד.

לצד ההטיה הכרונולוגית באשר למועד גיבוש תוכניתו הציונית של הרצל, אבינרי יוצר גם הטיה תוכנית – המשרתת אף היא את תפיסת רומן־החניכה שלו – באשר לזיקה בין רישומו של הרצל בראשית היומן לחיבוריו הבשלים, מדינת היהודים ואלטנוילנד. לדבריו, 'שזורים בחלקו הראשון של היומן ראשי פרקים לתוכנית פוליטית בטיוטה של רומן דמיוני, וטוב יעשה הקורא אם יבחין בין השניים, גם אם הרצל עצמו לא עשה כן' [ההדגשה שלי, ד"ג]. כך, בעוד 'הנאום' לפני הרוטשילדים' המופיע בסוף הספר הראשון של היומן עתיד לשמש בסיס למדינת היהודים, 'החלקים הספרותיים' ישמשו בסיס לרומן האוטופי אלטנוילנד.⁵⁰ לעומת הדגש ב'מבוא' על ההבדל הסגנוני והתוכני בין שני החיבורים, ברעיון אבינרי מדגיש דווקא את המכנה המשותף להם. לדבריו, 'ישנו היבט עיקרי שהוא משותף

44. אבינרי, 'מבוא', עמ' 14-15.

45. שם, עמ' 15.

46. הרצל, יומן, א, עמ' 557 הערה 2.

47. שם, עמ' 576 הערה 276.

48. אלכס ביין, תיאודור הרצל: ביוגרפיה (כתבי הרצל בעשרה כרכים), י, תל־אביב תשכ"א, עמ' 103-104. על הקשר בין 'הנאום' למדינת היהודים ראו גם: א. ביין, 'בשולי "מדינת־היהודים" ו"אלטנוילנד"', בתוך: תיאודור הרצל, החזון (כתבי הרצל בעשרה כרכים), א, ירושלים תש"ך, עמ' 79-80.

49. אילון, הרצל, עמ' 169.

50. אבינרי, 'מבוא', עמ' 15.

ההבניה החוזרת של דמותו של הרצל בזיכרון הקיבוצי הישראלי

לשני חיבורים אלה, למרות הז'אנר השונה, וראוי לעמוד עליו, בשניהם מתאר הרצל לא רק חברה שתהא מפלט ומקלט ליהודים, אלא גם משכלל את בניינה לכלל חברת מופת של צדק חברתי, שיסודותיה לקוחים ממיטב ספרות האוטופיה הסוציאליסטית של המאה ה"ט". והוא מוסיף, כי 'חוט השני' העובר במדינת היהודים ובאלטנוילנד הוא ש'מהפכה לאומית' חברתית' כמו הציונות 'לא תוכל, מלכתחילה, להתבסס על עקרונות כלכלת השוק מביט-מדרשו של ה"laissez-faire הליברלי של עולם החברה הקפיטליסטית הבורגנית".⁵¹

מן 'הרעיון' עולה אפוא שאי ההבחנה של הרצל בין היסוד הפוליטי ובין היסוד הספרותי בחלק הראשון של היומנים היא מהותית לתפיסתו החברתית הרדיקלית, ואילו ההבחנה בין שני היסודות, שאבינרי מציע, מטשטשת אותה: ההנגדה הכוזבת בין הפוליטי לספרותי מבטלת לתוכה את החברתי, שדווקא הוא יוצר את ההמשכיות בין היומנים למדינת היהודים ולאטנוילנד. מכאן, שאף שכמה מן הרישומים שביזמן הם אכן 'פנטסטיים' ו'מגוחכים' לעתים' וחלק מהתבטאויותיו שם הן 'ילדותיות' לעתים,⁵² בניגוד לתבנית רומן-החניכה הרישומים כמכלול נותנים ביטוי חד וברור לממד הרדיקלי שהיה ביסוד תפיסתו הציונית של הרצל מראשיתה, היינו החתירה לעיצוב חברה והכלכלה שישמשו חלופה לסדר הקפיטליסטי של זמנו.⁵³

קיימת זיקה הכרחית בין ההטיה הכרונולוגית וטשטוש האופי הבשל של תוכניתו הפוליטית של הרצל, על היסוד הרדיקלי המעצב שבה, כבר בראשית היומנים לבין הצגתו כדמות שולית ומזעור חשיבותו של הניסיון הפריסאי ב'המרתו' לציונות: באמצעות כל אלה מחולל אבינרי דה'פוליטיזציה של תהליך התגבשותו של הרעיון הציוני אצל הרצל. דה'פוליטיזציה זו היא לבו של המהלך המוצא ביטוי בדחיקת התזה הצרפתית ובהבניית זיכרון קיבוצי חדש של הרצל המבוסס על התזה האוסטרית.

מעמדו של הרצל בעולם העיתונות והפוליטיקה

במעבר מן 'הרעיון' ל'מבוא' הפך אבינרי את הרצל מעיתונאי מפורסם, שהיה מעמודי התווך של העיתונות בלשון הגרמנית, לעיתונאי שאומנם זכה להצלחה ולמעט פרסום, אך נשאר שולי, לא חשוב, חסר מעמד ונעדר קשרים פוליטיים ואישיים. עיון בספרות המחקר מלמד ששינוי הערכה זה אינו מבוסס על ממצא עובדתי חדש כלשהו או על פרשנות חדשה של החומר הקיים, אלא עומד בסתירה להם.

51. אבינרי, הרעיון הציוני לגוניו, עמ' 111-112.

52. אבינרי, 'מבוא', עמ' 15.

53. לעניין זה ראו: דניאל גוטוויין, 'אוטופיה והגשמה: אנטישמיות ושינוי עצמי כ"כוח מניע" בהגות הציונית המוקדמת של הרצל', הציונות, יט (1995), עמ' 7-29; אורי זילברשייד, 'חוונו הכלכלי-חברתי של הרצל', עיונים בתקומת ישראל, 10 (2000), עמ' 614-640.

דוד ויטל סבור כי הרצל היה 'עיתונאי בעל שם'.⁵⁴ כריסטופר שולטה קובע כי הרצל 'היה אחד העיתונאים הנודעים ובעלי העוצמה הרבה ביותר בעולם דובר הגרמנית'.⁵⁵ אילון, שלדעת אבינרי כתב את הביוגרפיה הטובה ביותר על הרצל עד כה,⁵⁶ קובע כי לכתבי נוייה פרייה פרסה נודעה השפעה רבה על עיצוב סדר היום באוסטריה. באשר למינויו של הרצל לכתב העיתון בפריס, אילון מציין כי 'היה זה תורהזהב של כתבי-חוץ', וכי 'הרצל היה מודע לעצמה החדשה שנתגלגלה לידיו'.⁵⁷ גם קרל שורסקה מציין כי הרצל 'נתמנה לאחת המשרות הנחשקות בעיתונות האוסטרית, זו של הכתב בפריס של נוייה פרייה פרסה'.⁵⁸ ארנסט פאוול מדגיש את המעמד הבכיר שרכש לו הרצל כעיתונאי. לדבריו, נוייה פרייה פרסה היה קולה של הבורגנות הליברלית באוסטריה, ועל אף הפיחות המתמשך בכוחה, בעידן של התגברות המתחים הלאומיים, הוסיף העיתון לשמש 'גורם חשוב בפוליטיקה של המדינה' ונהנה משליטה 'מוחלטת כמעט' בזירה התרבותית - מעמד שהקנה לכתביו, ובהם הרצל, השפעה ציבורית רבה.⁵⁹ פאוול גם עומד על החשיבות שהיתה לפליטון, הסוגה שהרצל החל בה את דרכו בעיתונות ובה רכש את המוניטין שלו בעיתונות האוסטרית של התקופה:

המעמד הבינוני הצעיר העולה, בני האבות המייסדים שכבר זכו להשכלה טובה יותר ועדיין היו ליברלים אך חסרי-כוח מבחינה פוליטית, שקיבלו בהכנעה את חוסר-האונים שלהם, שדדשו ביאוש אפוקליפטי והתעניינו באופרה האחרונה של וגנר יותר מאשר בחדשות ממלחמות הבלקן. בתחרות על לבה של קבוצה חשובה וקובעת-מגמות זו החלו העיתונים להרחיב את סיקור ענייני התרבות, ובמהרה הקדישו לספרים, למוסיקה ולאמנות מבית ומחוץ לא פחות מקום משהקדישו לפוליטיקה, לכספים ולפשעים אחרים. אך הופעתו של הפליטון, אותה מזיגה אקלקטית של מסה, בדיון ופרשנות, היא שהביאה את העיתונים עצמם לעמדת מפתח בזירה התרבותית. כל סופר מתחיל ראה בהופעת שמו בעמוד הראשון 'מתחת לקו' - הקו העבה המפריד בין טורי החדשות שבחלק העליון ובין הפליטון שמתחת - צעד ראשון בדרך לתהילה; הסופר המבוסס קיבל זאת כהכרה במוניטין שלו.⁶⁰

פאוול מדגיש עוד את חשיבותם של הקשרים שפיתח הרצל בהדרגה בעולם העיתונות הגרמנית באוסטריה ובגרמניה בשנות השמונים, 'במיוחד עם ארתור לויזון, עורכו הראשי

54. דוד ויטל, המהפכה הציונית, כרך א: ראשית התנועה, תל-אביב 1978, עמ' 186.
 55. Christopher Schulte, 'Herzl and Nordau as Journalists and Littérateurs', in: Shimoni and Wistrich (eds.), *Theodor Herzl*, p. 68
 56. שלמה אבינרי, 'בן אירופה המודע למשבר תרבותה' [ביקורת על ספרו של ארנסט פאוול הרצל: במבוכ הגלות], הארץ ('ספרים'), 4.7.1998, עמ' 4.
 57. אילון, הרצל, עמ' 117-118.
 58. Carl E. Schorske, *Fin-de-Siècle Vienna: Politics and Culture*, New York 1980, p. 152.
 59. ארנסט פאוול, הרצל: במבוכ הגלות (תרגמה ברוריה בן ברוך), תל-אביב 1997, עמ' 91-92.
 60. שם, עמ' 45. גישה דומה ראו: נתן א' שוראקי, הרצל: חיים וחזון, תל-אביב 1962, עמ' 74-75.

ההבניה החוזרת של דמותו של הרצל בזיכרון הקיבוצי הישראלי

של הברלינר טאגבלאט, היומון הליברלי החשוב ביותר של גרמניה.⁶¹ המשרה של כתב נוייה פרייה פרסה בפריס היתה, לדעתו, 'אחת המשרות החשובות, הקשות והעדינות בעיתונות האירופית',⁶² ובניגוד לטענתו של אבינרי ב'מבוא', כי בפריס היה הרצל בגדר 'אדם שולי למדי', פאוול מדגיש כי

לא היה קו ברור שהפריד בין חייו החברתיים לחייו המקצועיים. בשני התחומים נחל הצלחה עצומה ופניו היו מוכרות בקומדי פראנסו, באופרה ובמסלול המרוצים, וכן בבתי-הקפה ובסלונים הספרותיים. הופעתו המלכותית, שניגותו והשפה הצרפתית השגורה על פיו הקנו לו במהרה זכות כניסה לכמה מן החוגים רבי-ההשפעה ביותר בבירה. היו אנשים שטיפח כמקורות אפשריים, ואחרים, מסיבות השמורות עמם, השתדלו לטפח את כתבו של אחד העיתונים המובילים באירופה.⁶³

פאוול מציין כי בפריס נהנה הרצל 'מחוג רחב של מכרים בקרב האליטות הספרותיות, הפוליטיות והאמנותיות. הקשר ברוב המקרים היה שטחי, לבבי ומנומס אך בהחלט לא-אינטימי'. היו לו 'שיחות ערות' עם הפסל אוגוסט רודן, והוא היה אורח קבוע בסלון הספרותי של אלפונס דודה, 'שהיה אז בשיא פרסומו כסופר', והלה הציג את הרצל לפני 'כמה מן המאורות המובילים במימסד הספרותי, לרבות הויזמנס ופרוסט'.⁶⁴ בתקופת פריס גם פיתח הרצל קשרים עם יוצרים שנמנו עם חוג 'זינה הצעירה', כמו ארתור שניצלר והוגו פון-הופמנסטל.⁶⁵ השתלבותו באליטות התרבותיות בפריס ובווינה ודאי שאינה תומכת בטענתו של אבינרי כי הרצל היה עיתונאי שולי מבחינת מעמדו החברתי ונעדר קשרים פוליטיים ואישיים.

פאוול טוען עוד כי משרתו של הרצל בנוייה פרייה פרסה 'סיפקה לו בסיס-כוח שאין ערוך לו במגעיו עם מדינאים ופוליטיקאים'.⁶⁶ אדוארד טימס מציין במאמרו על הרצל כעורך הספרותי של נוייה פרייה פרסה, כי 'זו היתה תקופה שבה עיתונים נחשבו ל"מעצמה השביעית"' ומעמדו של הרצל, תחילה ככתב בפריס ולאחר מכן כעורך הספרותי של העיתון, סיפק לו 'בסיס כוח שממנו הוא יכול לנהל את המערכה הציונית שלו', יתרון שלא היה לציונים שקדמו לו.⁶⁷ הרצל ניצל את היותו כתב נוייה פרייה פרסה בניסיונותיו להתקבל לשיחות אצל הברון הירש ואצל ביסמארק, משמע בראשית פעילותו הציונית, והוא הוסיף להשתמש במעמדו בעיתון כדי להציג את עצמו לפני גורמים שונים, יהודיים ולא-יהודיים.

61. פאוול, הרצל: במבוכ הגלות, עמ' 81-82, 86-87.

62. שם, עמ' 113.

63. שם, עמ' 134.

64. שם, עמ' 134-135.

65. שם, עמ' 127-128.

66. שם, עמ' 187.

67. Edward Timms, 'The Literary Editor of the *Neue Freie Presse*', in: Shimoni and Wistrich (eds.), *Theodor Herzl*, p. 56

טימס מדגיש כי 'מעמדו של הרצל בעיתון וינאי מרכזי נתנה לו יותר מ"כרטיס ביקור" יוקרתי. באמצעות ההשפעה שהיתה למעמדו הוא חש שהוא השיג מעמד המתקרב לזה של שגריר'. מעמד זה היה במידה רבה תולדה של יכולתו להעניק תמורה מדינית מידית: דיווח אוהד בעיתון. והוא אכן השתמש בכוח זה במגעיו עם אישי מדינה באוסטריה ובתורכיה.⁶⁸ בניגוד בולט לטענתו בדבר שוליותו של הרצל, אבינרי מציין ב'מבוא' שהרצל הצליח 'למצוא נתיבות אל ראשי הממשלה האוסטרים באדני וקְרָבֶר', וכי 'מגעים אלה עם הממסד הפוליטי ההאבסבורגי נעים בין נסיונות להשגת תמיכה פוליטית בפתרון הציוני [...] לבין משא ומתן מפותל על מינויו של הרצל לעורך עיתון, שיתמוך בראשי ממשלה אלה'.⁶⁹ נראה כי נסיונותיהם החוזרים ונשנים של שני ראשי הממשלה לגייס את הרצל לשירותם – נסיונות המלמדים לא רק על עמדת השפעה שנהנה ממנה הרצל במערכת הפוליטית האוסטרית-הונגרית, אלא גם על מקורותיה – מעמידים אף הם בספק את תזת השוליות שאבינרי מפתח ב'מבוא'.

בספטמבר 1895, מיד עם שובו של הרצל מפריס לווינה, פנה אליו ראש הממשלה האוסטרית-הונגרית, הרוזן קאזימיר באדני, בהצעה שישימש העורך הראשי של הפרסה (*Presse*), עיתון שרכשה הממשלה כחלק מהמאבק שניהלה על דעת הקהל. הצעה זו סותרת את קביעתו של אבינרי כי הרצל נעדר 'קשרים פוליטיים ואישיים בווינה, שאליה הוא חוזר לאחר היעדרות של שנים'.⁷⁰ פאוול קובע כי הפנייה להרצל היתה 'אישור מרשים למעמדו האיתן של העיתונאי בן השלושים וחמש, עדות לתשומת-הלב שבה עקבו חוגים רבי-השפעה אחר עבודתו ודרכו'.⁷¹ הקשר בין באדני להרצל נשא אופי פוליטי ברור: הרצל הציג עצמו כתומך בקו הפוליטי של באדני, והלה הדגיש כי הוא רואה את יחסיהם 'כדבר נמשך והולך'.⁷² הרצל מציין ביומנו כי

בהתחשב בענייני-היהודים שלי לא אוכל סתם כך לדחות את ההצעה הזאת, כפי שהייתי עושה זאת קודם לכן – קודם שהיה הרעיון! גפתח סיכוי לא-צפוי, נוח במידה לא רגילה, להגשמת הרעיון שלי. ברגע שאהיה בקרבתו של הגראף באדני אוכל לפרוס לפניו את הרעיון שלי בחשאי.⁷³

מן היום עולה שהרצל התלבט אם לקבל את הצעתו של באדני, אך לאחר שיחות עם עורכי נוייה פרייה פרסה הוא דחה אותה מנימוקים שונים.⁷⁴ ביין מציין כי פנייתו של באדני הגיעה להרצל בזמן שהוא התלבט בשאלת הדרך למימוש תוכניתו הציונית, ועל רקע זה היא היתה 'פתאום מעין מוצא מתוך הפקוקים והפסיחה על שתי הסעיפים, דרך ראשונה לפעולה'.⁷⁵

Ibid., pp. 57-62. 68.

69. אבינרי, 'מבוא', עמ' 20.

70. שם, עמ' 15.

71. פאוול, הרצל: במבוכ הגלות, עמ' 188.

72. הרצל, יומן, א, עמ' 243.

73. שם, עמ' 238.

74. שם, עמ' 246-247.

75. ביין, תיאודור הרצל: ביוגרפיה, עמ' 119.

בספטמבר 1896 חזר באדני לעסוק בהוצאת עיתון שיתמוך במדיניותו ויבטא עמדה אוהדת לממשלתו, כמשקל-נגד לעמדתו העוינת של נוייה פרייה פרסה. מששמע על כוונתו של הרצל לייסד עיתון משל עצמו, ביקש באדני לשלב את שתי היוזמות, דבר המלמד על הבסיס הפוליטי שעמד ביסוד המגעים לשיתוף-הפעולה ביניהם מלכתחילה. הרצל סבר כי במצב הפוליטי ששרר באותה עת באוסטריה, ייסודו של עיתון שייצג את הרעיון הציוני עשוי לשרת 'גם את האינטרס של באדני', וכי 'תמורת קידום המדיניות הציונית', הרצל יגמול 'לממשלת באדני בשירותים טובים'.⁷⁶ באדני לחץ על הרצל לייסד את עיתונו בהקדם. לפי פרשנותו של הרצל, הדחיפות נבעה מרצונו של באדני 'לשבור את המונופול' של נוייה פרייה פרסה בווינה כדי שיעמוד לרשותו עיתון אוהד במקרה שיוקדמו הבחירות. הרצל המשיך בהכנת התשתית הכלכלית להוצאת עיתון, שהנחת היסוד שלו היתה ש'היהודים מייסדים ביטאון התומך באורח בלתי תלוי בגראף באדני, ובתמורה יאמץ לעצמו באדני עמדה אוהדת יותר כלפי היהודים'.⁷⁷ בסופו של דבר, גם יוזמה זו לא יצאה אל הפועל מאחר שהרצל לא הצליח לגייס את הכספים הדרושים. אולם, בכך לא בא קץ לנסיונותיהם של אישי מדינה אוסטרים לרתום את הרצל לשירותם, דבר המלמד על חשיבות מעמדו הפוליטי. בינואר 1901 פנה להרצל ראש ממשלת אוסטריה ארנסט פון-קרבר, בשמה של קבוצת תעשיינים ממקורביו, והציע לו לערוך עיתון שישרת את עניינם, לאחר שמגעים ראשונים בעניין זה התקיימו ביניהם כבר באוקטובר 1900.⁷⁸ הרצל מציין, כי כבר בראשית 1900 התקיימה הידברות פוליטית בינו לבין קרבר: הוא ביקש מקרבר סיוע בפעילותו הציונית ובעניינים יהודיים בכלל,⁷⁹ וקרבר נועץ בו בסוגיות שונות הקשורות למדיניות הפנים-אוסטרית, לנוכח החרפתה של השאלה הלאומית, וביקש ממנו לסייע בשינוי עמדותיו של נוייה פרייה פרסה בנושאים אלה.⁸⁰ הרצל סבר כי יוזמתו של קרבר מלמדת על ההכרה 'שהוא מוכרח למשול בניגוד לעמדות *N.Fr.Pr.* [נוייה פרייה פרסה]',⁸¹ וראה ביוזמה לייסוד העיתון מנוף ליצירת קשרים שיועילו לעניין הציוני יותר מ'כמה מאמרים מפלגתיים',⁸² ובעיקר את גיוס תמיכתו של קרבר והשגת 'המלצה של הממשלה לסולטאן'.⁸³ המגעים להקמת העיתון חשפו את הויקה בין מעמדו של הרצל כעיתונאי ומעמדו כמנהיג ציוני. בפגישתו עם קבוצת התעשיינים הסביר אחד מראשיה, ארתור קרופ,⁸⁴ להרצל כי הם

76. הרצל, יומן, א, עמ' 400-403.

77. שם, עמ' 414.

78. תיאודור הרצל, עניין-היהודים: ספרי יומן, ב, 1902-1898, ירושלים 1999 [להלן: הרצל, יומן, ב], עמ' 221-219, 250-249.

79. שם, עמ' 164-167, 194, 212-211.

80. שם, עמ' 176, 185-186, 191-194, 197-201.

81. שם, עמ' 248-250.

82. שם, עמ' 270.

83. שם, עמ' 219-221.

84. על קרופ ראו: שם, עמ' 491 הערה 60.

זקוקים לעיתון משל עצמם כדי לקדם מיזמים שונים, למשל, כרייתה של תעלה שתחבר בין נהר הדנובה לנהר האודר, יוזמה שנוייה פרייה פרסה מסרב לדון בה משום שיייתכן כי שוחד בידי רוטשילד וחברת רכבת הצפון, שהיו עתידים להיפגע מן היוזמה החדשה.⁸⁵ על הסבר זה כתב הרצל ביומנו: 'וכך הצטייר מול עיני בבהירות נפלאה הניגוד בין בעלי הבנקים הגדולים, העוינים אותי זה שנים בגלל הציונות שלי, ובין קבוצת התעשיינים הללו, הפונה אלי'.⁸⁶ הרצל היה מוכן להיענות להצעת התעשיינים, אלא שאלה נסוגו ממנה, ולמרות התערבותו של קרבר הסתיים המהלך ללא תוצאות.⁸⁷ הרצל הרזה על הסיבות לכישלון וכתב כי ייתכן שלא רק דרישותיו הכספיות הן שהביאו לנסיגת התעשיינים,⁸⁸ אלא גם פעילותו הציונית: 'זה יהיה הגדול שבפלאים אם הציונות לא תזיק לי אצל אנשי הכספים הללו, בני הדת הנוצרית', וכן 'אבל מעניין היה לדעת מדוע העניין נכשל. האם משום שגילו שאני ציוני?'.⁸⁹ פרשת מגעיו של הרצל עם באדני וקרבר, סותרת את קביעתו של אבינרי ב'מבוא' כי קשריו 'במעמדו העיתונאי היו דלים ולא חשובים', ומציגה אותו לא רק כעיתונאי בעל השפעה, אלא גם כמי שתרגם את מעמדו כעיתונאי לכוח פוליטי והיה מוכן להעמידו לרשות גורמים שונים במערכת הפוליטית תמורת סיוע לעניין היהודי והציוני. מגעים אלה מאפשרים גם לעמוד על מקור כוחו של הרצל: אף-על-פי שהיה עיתונאי בכיר בנוייה פרייה פרסה, הוא נתפס במערכת הפוליטית האוסטרית כמי שמחזיק בעמדות המנוגדות לאלה של העיתון, וכמי שמסוגל להילחם מבפנים אם לא לשינוי מדיניותו של העיתון הרי למתן ביטוי גם לעמדות מנוגדות לה. מגעים אלה גם מלמדים כי השפעתו של הרצל בזירה הפוליטית האוסטרית היתה תולדה של המקום שרכש לו בעולם העיתונאות וקדמה לפעילותו הציונית. מלכתחילה הוא ראה בקשרים ובמעמד שרכש כעיתונאי בכיר גורם שיסייע לו בקידום הרעיון הציוני, ולהערכתו פעילותו הציונית פגעה במעמדו כעיתונאי. מכך עולה, שכפי שאבינרי מציין ב'רעיון' הרצל היה עיתונאי בכיר ובעל השפעה לפני פעילותו הציונית, ואין בסיס עובדתי או פרשני המצדיק את התמורה שחלה ב'מבוא', המציגה אותו כבעל מעמד שולי.

היכרותו של הרצל עם העולם היהודי ועם הפעילות הלאומית

כחלק מבניין הטענה בדבר שוליותו של הרצל, אבינרי מדגיש ב'מבוא' את 'צרות האופק היהודי' שלו בכל הקשור להיסטוריה ולתרבות היהודית, למצב היהודים בזמנו, ולהתחלפותה של הפעילות הלאומית.⁹⁰ אולם בחינה חוזרת של 'האופק היהודי' של הרצל – לאחר הפרדה

85. שם, עמ' 262-263.

86. שם, עמ' 263.

87. שם, עמ' 292.

88. שם, עמ' 270.

89. שם, עמ' 273.

90. אבינרי, 'מבוא', עמ' 28.

ההבניה החוזרת של דמותו של הרצל בזיכרון הקיבוצי הישראלי

מתבקשת בין הפן התרבותי לפן הפוליטי של פעילותו – מעלה ספק גם באשר לתקפותה של קביעה זו. אמנם בראשית דרכו הציונית לא היה הרצל בקיא בתרבות היהודית ובספרות הפרוטו-ציונית וידיעותיו בתחומים אלה היו אכן מוגבלות.⁹¹ אולם השאלה המשמעותית להבנת תהליך התפתחותו של הרצל כמנהיג ציוני היא לא מה היה עומק ידיעותיו בתרבות היהודית, אלא מה היה היקף היכרותו עם ההיבט הפוליטי של החיים היהודיים בכלל ועם גילויי הלאומיות היהודית והנסיונות לארגן את ההגירה וההתיישבות של היהודים בפרט. מסתבר שבתחומים אלה היו ידיעותיו של הרצל רחבות בהרבה מכפי שעולה מן התיאור שמציע אבינרי ב'מבוא'.

לחובבי-ציון היה מקום מרכזי בפעילות הלאומית הקדם-ציונית, ואבינרי דן בהרחבה בשאלה מה ידע הרצל על פעילות זו. אולם עמדתו בעניין זה מאופיינת בערפול ובחוסר עקיבות. הוא קובע כי 'על פעילותה של תנועת "חובבי ציון" ברוסיה לא ידע',⁹² אך מנגד הוא מזכיר את 'ידיעתו הרופפת בלבד על קיומה של תנועת "חיבת ציון" במזרח אירופה, על תשתית התמיכה הכספית שממנה נהנתה גם במרכזים יהודיים במרכז אירופה ובמערבה'. בהמשך שב אבינרי וטוען כי בעת שהחל בכתיבת היומנים הרצל 'אינו יודע על תנועת "חיבת ציון"'. אך הוא שוב חוזר בו וטוען כי מפגשו של הרצל עם חובבי-ציון באנגליה, מלמד 'כמה מעט הוא יודע עליה'.⁹³ אבינרי חוזר ונקלע אפוא לסתירה בין הטענה כי בראשית פעילותו הציונית לא ידע הרצל כלל על פעולתם של חובבי-ציון ובין הטענה כי ידע על פעולתם, אם כי ידיעותיו היו מועטות.

עיון בכרך הראשון של היומנים ובהערות המערכת המדעית מלמד שהרצל ידע על פעילותם של חובבי-ציון ולא זו בלבד אלא שאף שילב אותם בתוכניותיו. כבר ברישום הראשון ביומן הרצל מציין כי בכונתו לבקר 'את האוריינט ואת מושבות ציון החדשות'.⁹⁴ בהערה לרישום זה מציינת מערכת הכרך, כי

ייתכן שעל המושבות החדשות סיפר להרצל קרוב משפחה, לאופולד פאול לֶבֶל (Loebl), שהיה מפעילי חובבי-ציון בווינה, ואתו כנראה נפגש באחד מביקוריו בווינה בספטמבר 1894 או בסוף מארס 1895. סביר להניח שהרצל שמע מפי לֶבֶל גם על 'קדימה', האגודה הווינאית של סטודנטים יהודים-לאומיים, שהוא מזכיר אותה ברשימות שהכין לקראת פגישתו עם הברון הירש. מכל מקום, בשנת 1899 הרצל כותב לידידו דוד וולפסון, שְׁלֶבֶל הוא האיש שדיבר אתו בראשונה על המושבות בארץ-ישראל [...].⁹⁵

גם שמואל אלמוג מציין, כי הרצל 'ידע על ההתיישבות של חובבי-ציון ושל הברון רוטשילד בארץ-ישראל'.⁹⁶ על כך שהרצל ידע על קיומן של אגודות בעלות מגמה ציונית אפשר

91. שם, עמ' 26-28.

92. שם, עמ' 26.

93. שם, עמ' 28.

94. הרצל, יומן, א, עמ' 61.

95. שם, עמ' 559 הערה 27. ראו גם עמ' 609 הערה 99.

96. Shmuel Almog, 'Was Herzl a Jewish Nationalist?', in: Shimoni and Wistrich (eds.), *Theodore Herzl*, p. 173

ללמוד גם מן הרישום ביומנו ב־5 ביוני 'נמזג את כל הציונים'⁹⁷, ומן הרישום ב־6 ביוני 'משא ומתן עם ציון'⁹⁸ ועל כך מעירה המערכת: 'הכוונה כנראה למשא ומתן עם האגודות הקיימות של חובבי־ציון'.⁹⁹ שלא כאבינרי, המערכת המדעית של היומנים סבורה אפוא שהרצל ידע על קיומן של אגודות חובבי־ציון, כי הוא שמע עליהן עוד לפני שגיבש את הרעיון הציוני וכי אחת מן המטרות שהציב לעצמו מיד עם ראשית פעילותו הציונית היתה שימוש בתשתית של האגודות הציוניות הקיימות.

הרצל גם ידע, כפי שאבינרי מציין, על 'יוזמתו של הברון הירש בהקמת יישובים יהודיים בארגנטינה' וכן על 'התמיכה של בית רוטשילד הפאריסאי במפעלים הומניטריים יהודיים (גם במושבות ארץ־ישראל)'.¹⁰⁰ אם על מושבות רוטשילד בארץ־ישראל שמע הרצל מפי קרוב משפחתו לבל, על מצב מושבותיו של הירש בארגנטינה הוא יכול היה ללמוד מסקירה על מצבן הקשה שהתפרסמה בנוייה פרייה פרסה בפברואר 1892,¹⁰¹ וביין אף סבור כי הרצל עצמו הוא שכתב את המאמר.¹⁰² בשיחתו עם הברון הירש נדרש הרצל לסקירה זו ואמר כי 'לפני שנים שמעתי שנסיונותיך בארגנטינה עם היהודים אינם נושאים פרי או שאינם עולים יפה'. משיחה זו עולה בבירור כי הוא הכיר את מפעל המושבות של הירש לפרטיו, וכי הוא ניתח את עמדות המוצא שהנחו את הברון בהקמתו והתווכח עמן.¹⁰³ מקור נוסף שממנו היה יכול הרצל ללמוד על האינטרסים ועל הפעילות היהודית של הירש היה מזכירו לשעבר של הירש, מרטין פיֶרֶט – לימים מזכירו של פרדיננד מלך בולגריה – שעמו קיים הרצל יחסי ידידות. השניים נפגשו ב־25 ביוני 1895, הרצל סיפר לו על פגישתו עם הירש, ופיֶרֶט עזר להרצל לפענח את מהלכה ואף הציג את הסיוע של בן־דודו, מנהל המחלקה למושבות במשרד החוץ הגרמני ומקורבו של הקייזר הגרמני, בהעברת מסר מהרצל לקייזר.¹⁰⁴ מקור נוסף לידיעותיו של הרצל על הנסיונות ליישב פליטים יהודים ממזרח אירופה בדרום אמריקה היה ידיד נעוריו העיתונאי אוסוואלד בוקסר. ב־1891 יצא בוקסר בשליחות 'הוועד המרכזי לעזרת יהודי רוסיה' בברלין לבחון את האפשרויות ליישוב יהודים בברזיל, ומשם עמד בקשרי מכתבים עם הרצל וכתב לו על תכניותיו, קשריו וגודל מפעלו.¹⁰⁵ במהלך שליחותו חלה בוקסר בקדחת צהובה ונפטר באורח פתאומי בפברואר 1892. בהספד על בוקסר, שפורסם בנוייה פרייה פרסה, כתב הרצל כי בוקסר 'היה פעיל בבראזיל בעניין

97. הרצל, יומן, א, עמ' 76.

98. שם, עמ' 78.

99. שם, עמ' 562 הערה 61.

100. אבינרי, 'מבוא', עמ' 22.

101. הרצל, יומן, א, עמ' 560 הערה 39.

102. ביין, תיאודור הרצל: ביוגרפיה, עמ' 57, 90.

103. הרצל, יומן, א, עמ' 67-68.

104. שם, עמ' 193-194, עמ' 580 הערה 3.

105. ב. דינור, 'הדיון בשאלת היהודים מגירוש מוסקבה ועד משפט דרייפוס והשפעתו על הרצל', בנימין זאב

הרצל: על האיש, דרכו ודמותו, חזונו ופעלו, רמת־גן 1968, עמ' 59.

התיישבותם המתוכננת של יהודי רוסיה, וכי 'הוא היה גם האיש שיכול היה לפתור את התעודה הענקית של ההתיישבות'.¹⁰⁶ ביין עומד על השפעה אפשרית של פעילותו של בוקסר על הרצל ומדגיש כי בדרכו של בוקסר היתה 'מרומזת [...] אותה הדרך שבה עתיד היה הרצל להוסיף וללכת אחר-כך'.¹⁰⁷ ביין מציין עוד כי בסוף פברואר ובתחילת מרס 1892 קרא הרצל בנוייה פרייה פרסה דיווחים על נסיונות נוספים ליישב פליטים יהודים, הפעם במדיין.¹⁰⁸ עולה, שהרצל ידע לכל הפחות על מקצת הפעילויות של ארגונים פרוטו-ציוניים, כגון חובבי-ציון ומפעלי ההתיישבות של הירש ורוטשילד, וראה אותם כבסיס לפעולתו. יתר-על-כן, מקשריו עם בוקסר ועם לבל – שהוסיף ללוות את פעילותו הציונית של הרצל וב-1899 'אף ניסה, ללא הצלחה, להשתקע ביפו'¹⁰⁹ – עולה כי בחוג החברתי הקרוב של הרצל היו גם מי שנקטו עמדה חיובית כלפי הפעילות ההתיישבותית והפוליטית בעלת הגוון הלאומי כבר במחצית הראשונה של שנות התשעים והיה לכך משקל בגיבוש תוכניתו הציונית והתוויית המהלכים הראשונים למימושה.

הוכחה נוספת לכך שהרצל לא הכיר את העולם היהודי מצא אבינרי בגישתו לעילית ההון היהודית, גישה שהתאפיינה באי-הבנה של מניעיה. אי-הבנה זו הובילה אותו לנסות ולגייס בנקאים כמו רוטשילד והירש לתמוך בתוכניתו, אף-על-פי שהמהלך היה חסר סיכוי מראש, לדעתו של אבינרי. אולם יומניו של הרצל מפריכים טענה זו מעיקרה. ה'נאום לפני הרוטשילדים', המבטא את רעיונותיו של הרצל בשלב המכונן של פעילותו הציונית, מבהיר שהוא היטיב להכיר את עולם האינטרסים של הרוטשילדים ואת יחסיהם עם הירש, וידע ברורות שאין כל סיכוי שיתמכו בו. ב'נאום' הוא מדגיש לפנייהם: 'בתחילה, בכל אופן, חשבתי שאוכל לפעול בְּעֵינַי רַק בְּנִיגוּד לָכֵּם. לָכֵּן הִלַּכְתִּי קוֹדֵם אֶל הַבְּרוֹן הִירֶשׁ. לֹא! לֹא אִמַּרְתִּי לוֹ שֶׁאֵינִי מִתְנַגֵּד לְרוֹטְשִׁילְדִים. אִפְשָׁר אֲוִלִּי שׁוּה הִיָּה מִפְתָּה אֹתוֹ יוֹתֵר מִכֹּל הַדְּבָרִים הָאֲחֵרִים'.¹¹⁰ הרצל גם אינו מהסס להגדיר את הירש, בניגוד לרוטשילדים, כאיש שהעם היהודי מטריד את מנוחתו,¹¹¹ ולכן הניח כי ימצא אצל הירש אוון קשבת לתוכניתו, בניגוד לרוטשילדים שאת המשא-ומתן עמם ראה כחסר סיכוי. הנחה זו היתה מבוססת על ניתוח המגלה הבנה מעמיקה ומורכבת של האינטרסים המנוגדים של שתי משפחות ההון היהודיות בשדה הכלכלה והפוליטיקה הבין-לאומית. אין זה מפתיע שהרצל היטיב להכיר את האינטרסים של הרוטשילדים ושל הירש, שכן היה מדובר בשתי עוצמות כלכליות שהיתה להן נוכחות ניכרת באוסטריה ובצרפת, ופעילותן, מערך האינטרסים שלהן ומדיניותן היו נושא לדיון ציבורי בארצות אלה.¹¹²

106. שם, עמ' 59-60.

107. ביין, תיאודור הרצל: ביוגרפיה, עמ' 57. ראו גם: פאוול, הרצל: במבוכ הגלות, עמ' 121.

108. ביין, תיאודור הרצל, עמ' 57.

109. הרצל, יומן, א, עמ' 321, עמ' 609 הערה 99.

110. שם, עמ' 150.

111. שם, עמ' 167.

112. דניאל גוטיין, 'הרצל והמאבק בתוך הפלוטוקרטיה היהודית: הרוטשילדים, הירש ומונטגיו', ציון, סב, א (1997), עמ' 47-74.

מן היומנים עולה עוד כי גם טענתו של אבינרי שהרצל הגיע להכרה בצורך להקים תנועת המונים פוליטית רק לאחר כשלונו להשיג את תמיכתה של עילית ההון היהודית וכשלונו מגעיו הדיפלומטיים היא משוללת יסוד. כבר ב־7 ביוני 1895, בהיותו בפריס, כתב הרצל כי 'אם הרוטשילדים לא ירצו, אביא את העניין לפני כלל היהודים'.¹¹³ הוא פיתח רעיון זה ב'נאום לפני הרוטשילדים' והדגיש: 'אם לא תתמכו בי, תסבו נזק רב לתוכנית שלי. [...] אתכם [זה יהיה] עסק מבריק [...] עם היהודים הקטנים - עסק רע שעלול שלא להתגשם או שיסתיים בשערורייה (כמו פרשת פנמה)'. הוא גם מדבר על האפשרות ש'כעניין עממי' תוכניתו עשויה להצליח אך גם להיכשל.¹¹⁴ עם זאת, הרצל טוען כי 'היסוד הזה של ההתלהבות העממית, שהשכל אינו משיג אותו, המתפרץ כקיסור הנוצר מן המים הרותחים, הוא הוא הכוח שבעזרתו אני מניע את המכונה הגדולה!'.¹¹⁵

מתוך הנחה זו הוא מציין כי 'אם לא נוכל לעשות זאת עם היהודים העשירים, נעשה זאת נגדם'.¹¹⁶ הוא משרטט את תוכנית הפעולה שלו, ולפיה אם יסרבו הרוטשילדים לסייע במימוש תוכניתו, הוא יפנה ליהודים 'בעלי ההון הבינוני',¹¹⁷ ואם גם הם ידחו את התוכנית, הוא מצהיר, גם אז רעיונו אינו 'מחוסל'. להפך: 'דווקא אחרי זה העניין יתחיל. משום שאחר-כך אביא אותו לפני העם היהודי ולפני העולם כולו'.¹¹⁸

מתברר שלא זו בלבד שהרצל היה מודע לניגודי האינטרסים שפילגו את עילית ההון היהודית, אלא שמלכתחילה הוא היה ספקן באשר לסיכויי שיתוף-הפעולה עמה, והאפשרות של פנייה להמונים וארגונים הפוליטיים ניצבה על סדר יומו מראשית פעולתו הציונית. ההכרה בכוחה של הפעולה העממית ובסכנות הגלומות בה, שעליהן למד כצופה במערכת הפוליטית הצרפתית, היא שהניעה אותו להציב את הפנייה אל ההמון היהודי במקום השלישי בסדר פעולתו. עם זאת, הוא היה מודע לכך שהסיכוי לרתום את עילית ההון ואת 'בעלי ההון הבינוני' לתמיכה ברעיונותיו אינו רב, וגיוס ההמונים נראה לו אפוא דרך הפעולה הסבירה יותר.

הניסיון הצרפתי והשינוי בתפיסת האנטישמיות אצל הרצל

הניגוד העיקרי בין 'הרעיון' ל'מבוא' מצוי בהערכתו של אבינרי את השפעתם של החיים הפוליטיים והחברתיים בצרפת על התפתחות השקפתו הציונית של הרצל. ברעיון יש לניסיון הפריסאי משקל רב בתמורה שחלה בתפיסתו של הרצל את האנטישמיות, ולדעת

113. הרצל, יומן, א, עמ' 80.

114. שם, עמ' 159.

115. שם, עמ' 176.

116. שם, עמ' 152.

117. שם, עמ' 183.

118. שם, עמ' 184.

אבינרי הוא שהביאו למסקנה כי אין האמנציפציה בגדר פתרון לבעיית היהודים. לעומת זאת, ב'מבוא', בהמשך לסדר הזמנים השגוי העומד בבסיסו, אבינרי יוצא נגד התזה הצרפתית וטוען כי המצב הפוליטי בגרמניה ובאוסטריה בכלל ועליית האנטישמיות והשפעתה על היהודים בארצות אלה בפרט הם שעיצבו את השקפתו הציונית של הרצל. עיון בכתבי הרצל ובספרות המחקר מלמד כי גם במקרה זה גרסת 'הרעיון' עדיפה מגרסת ה'מבוא'.

ביין קובע כי 'שנות שבתו של הרצל בפאריס ככתב ה"נויא פראיא פראסא" הן ללא ספק שנות הלימוד וההתפתחות האנושית החשובות ביותר בחייו'. הרצל חזר מפריס לווינה 'כאיש אחר' ו'השפעתם של ימי-פאריס' מורגשת 'על כל צעד' בפעילותו הציונית.¹¹⁹ לדבריו, בפריס הרצל 'למד להכיר הכרה עמוקה יותר את החברה המודרנית, את התנועה הסוציאליטית, את המדיניות העולמית ואת האנטישמיות כתנועה חברתית. [...] ניתן להכיר בכיורור, כיצד ניפקחו עיניו קימעה-קימעה ומחשבותיו נתפכחו'.¹²⁰ שם הוא גם

ראה מקרוב מה הם הכוחות המנהלים את הפוליטיקה, אבדה לו יראת-הכבוד בפני רמי-מעלה, שראה והכיר אותם על טעויותיהם ותכונותיהם האנושיות. הוא עקב גם אחרי המדיניות הגדולה, היאבקות המעצמות בשלום ובמלחמה. וקודם-כל, בפאריס חזר לעצמו, נתבהרו לו מחשבותיו ורצונותיו, חובתו ותעודתו.¹²¹

פאוול כותב כי 'פאריס שינתה את הרצל'.¹²² אילון מציין כי הרצל עצמו נטה לחשוב כי 'כל מה שהוא יודע' הוא למד בפריס, שבה בניגוד ל'קיסרות האוסטרו-הונגרית האבסולוטית למחצה', האמנות לא היתה 'תחליף לפוליטיקה'.¹²³ ויטל סבור גם הוא כי השנים שישב הרצל בפריס 'היו מכריעות בהתפתחותו', שכן שם ראה 'באילו אמצעים שולטים בעולם', ו'רק בבואו לפאריס התחיל להעריך את האנטישמיות כתופעה אוניברסלית, כנראה מפני שאך שם יכול להתבונן בה ובתומכיה בעינו הקרה של כתב זר בעיר'.¹²⁴

קרל שורסקה קובע כי 'ארבע שנים של התבוננות בחיים הפוליטיים והחברתיים של צרפת שינו את הרצל: תחילה מאסטטיקן לליברל מודאג, לאחר מכן מליברל ליהודי, ולבסוף מליברל יהודי לנושא צלב ציוני'. לדבריו, כמרביט הליברלים האוסטרים, הרצל ראה בצרפת את מולדת החירות, הנאורות וזכויות האדם, אך במקום זאת מצא מדינה הנתונה ב'משבר כללי חריף של הסדר הליברלי', מדינה המידרדרת לכאוס 'גרוע [...] מזה שבאוסטריה'. שורסקה מדגיש כי האנטי-רפובליקניזם הצרפתי פעל על הרצל לא כיהודי אלא כליברל

119. תיאודור הרצל, מבולאנדז' עד דרייפוס: 1895-1891: כתבות ומאמרים מדיניים מפאריס (בעריכת אלכס ביין ומשה שרף; תרגם שמשון מלצר), א, ירושלים תשל"ד, עמ' לג.

120. א. ביין, 'מדינת היהודים', עם הרצל ובעקבותיו, תל-אביב תשי"ד, עמ' 36.

121. ביין, תיאודור הרצל: ביוגרפיה, עמ' 115.

122. פאוול, הרצל: במבוך הגלות, עמ' 127.

123. אילון, הרצל, עמ' 115.

124. ויטל, המהפכה הציונית, עמ' 185.

אוסטריי, ומאחר שמצרפת 'ציפה ליותר', הוא התקשה להמשיך באדישות שבה התבונן בחיים הפוליטיים באוסטריה.¹²⁵

רוברט ויסטריך מציין כי בתקופת התבססותו המקצועית מנעו הרצל מלדון בפומבי בשאלת היהודים, אולם 'בשנותיו בפריס [...] השתנה המצב מן הקצה אל הקצה: הרצל התוודע לאופן התבוננות חדש בעולם בכלל, ובשורשיה של האנטישמיות המודרנית בפרט. [...] הרצל היה ער לאנטישמיות כל ימי חייו [...] אך רק בפריס החל לראות בה תופעה אוניוורסלית'.¹²⁶ ויסטריך סבור כי בפריס החל הרצל לזהות 'את ההקבלות בין משבריה של הרפובליקה הצרפתית לבין התמוטטות האידיאלים הליברליים במולדתו האוסטרית'.¹²⁷

שמואל אלמוג טוען אף הוא כי בפריס החל הרצל לראות את השאלה היהודית באופן שונה: שם הוא החל לבחון אותה כשאלה כלכלית-חברתית, בעלת השלכות על הפוליטיקה; והציונות, לתפיסתו, נועדה לתת פתרון לבעיית היהודים, כפי שהוא החל להבין אותה בצרפת.¹²⁸ חיה הראל מציינת כי הזהות היהודית של הרצל עברה שינוי בפריס וכי 'זו היתה תקופה שבה חושלו האידיאלים החברתיים והלאומיים שלו'. כך, צרפת, לא פחות מאשר אוסטריה, הביאה לשינוי בהבנתו את תופעת האנטישמיות, ו'בפריס הוא גילה את הנחות היסוד ופיתח את הכלים והכישורים שיעצבו את הפתרון הציוני שלו ל"בעיית היהודים"'.¹²⁹ הרצל עצמו נותן מיד בפתח יומניו ביטוי ברור להשפעה המכרעת שהיתה למפגש עם החברה והפוליטיקה בצרפת על השינוי שחל בתפיסתו את האנטישמיות ועל התגבשות התפיסה הציונית שלו. לדבריו, הוא קיבל את ההצעה להיות כתב בפריס משום שהבין 'שבתפקיד זה אוכל לראות הרבה וללמוד הרבה על העולם'.¹³⁰ בינאום לפני הרוטשילדים הוא אומר כי נוייה פרייה פרסה, ששלח אותו לפריס, נתן בידו 'אמצעים והזדמנות לרכוש ידע רב המשמש עתה את העניין הציוני'.¹³¹ הרצל מציין עוד כי בפריס הוא החל להבין את הפוליטיקה הכללית, והבנה זו היא שנתנה לו מבט חדש גם על הבעיה היהודית:

בפאריס נקלעתי - ולו כמשקיף - לתוך הפוליטיקה. ראיתי כיצד מושלים בעולם. בהשתאות תהיתי גם על תופעת ההמון; זמן רב תהיתי עליה ולא תפסתי מהי. גם יחסי אל האנטישמיות היה כאן משוחרר יותר, התבוננתי בה מגבוה יותר, ולפחות לא סבלתי ממנה באורח בלתי אמצעי. באוסטריה או בגרמניה אני צריך לחשוש תמיד שיקראו אחרי הפֶּהֶפֶה. ואילו כאן אני עובר בתוך ההמון 'בלי זיהוי'. [...] בפאריס סיגלתי לי

125. Schorske, *Fin-de-Siècle Vienna*, pp. 152-153.

126. רוברט ס' ויסטריך, 'ציונותו של הרצל בין מיתוס לאוטופיה', בתוך: דוד אוחנה ורוברט ס' ויסטריך (עורכים), מיתוס וזיכרון: לגוליה של התודעה הישראלית, ירושלים 1997, עמ' 117-118.

127. Robert S. Wistrich, *The Jews of Vienna in the Age of Franz Joseph*, Oxford 1989, p. 434.

128. Almog (above note 96), p. 172.

129. Haya Harel, 'From the Palais Bourbon to *Der Judenstaat*', in: Shimoni and Wistrich (eds.), *Theodor Herzl*, pp. 126-127.

130. הרצל, יומן, א, עמ' 56.

131. שם, עמ' 188.

ההבניה החוזרת של דמותו של הרצל בזיכרון הקיבוצי הישראלי

אפוא יחס משוחרר יותר אל האנטישמיות, שהתחלתי להבינה ולתרצה מבחינה היסטורית.¹³²

במכתב ששלח הרצל כשבועיים קודם לכן, ב־19 במאי 1895, לידידו הבמאי היינריך טאָוּאָלָאָס, הוא מתאר חוויה דומה בכל הקשור להתפתחותו הספרותית. לדבריו,

ארבע שנים אני עתה בפאריס. הן עברו עלי כחלום [...] כן, סבורני, כי בגרתי פה באמנות – אני אומר זאת בלי פוזה [...] כשהציעו לפני לפני ארבע שנים להיות כתבה הפאריסאי של 'נויאָ פּראַיאָ פּראַסאָ' התחוללו בי דווקא משברים קשים ושונים. אחד מהם – ספרותי הדראמאטית. התיאטרונים סירבו, לאחר מפלתי הברלינאית, לשמוע עוד דבר עלי. אמוני בעצמי נדכא עד עפר. קיבלתי עלי את עבודת העתון ואמנם חשבתי, כי לעולם לא אכתוב עוד משהו בשביל התיאטרון. פאריס כבשתני וזיעזעה את כל כולי. מה ראיתי פה וחייתי! חלק מזה קראת בעתון. אך איני יכול לומר לך, איזו הזדעזעות הייתה והנה יום־יום שעה־שעה על מאות אלפי היסטיה הקשים [...] אגב כך אתה נעשה אדם אחר, אמן אחר.¹³³

על רקע זה יש לקרוא את הקטע מן המכתב לטאואאלאס העוסק במפגש של הרצל עם הפוליטיקה ועם האנטישמיות בצרפת, החוזר בשינוי גרסה גם ביומן. לדבריו,

רציתי לכתוב את הרומן של יהודי מודרני. הכתבות הפריסאית הפסיקתני. כאן נכנסתי לתוך המדיניות ולמדתי בלי משים להשקיף אחרת על עניני העולם הזה. כמו כן רכשתי לי יחס חפשי יותר ונעלה יותר לאנטישמיות של מולדתי הרחוקה.¹³⁴

הרצל מתאר אפוא חוויה של שינוי אישיותי עמוק ומקיף שחוללה בו השהייה בפריס, שבזכותה נעשה אדם, אמן, עיתונאי ויהודי אחר. שינוי עמוק זה, על־פי עדותו, היה תולדה של המפגש בין מצבו הנפשי למציאות הפריסאית הייחודית. על הממדים האישיים של השינוי שחולל בו המעבר לפריס מעידה גם הערתו כי 'העתקת מקום מגורי מווינה לפאריס וחזרה היה בה הכרח היסטורי, כדי שאלמד הגירה מהי'.¹³⁵ חשיבות מיוחדת יש לתוספת במכתב לטאואאלאס, הנעדרת מן היומן, העוסקת במהותו של השינוי שחל ביחסו לאנטישמיות. ביומן הוא מציין כי הבין את האנטישמיות בכלל, ואילו במכתב הוא מציין כי הבנת הפוליטיקה הצרפתית סייעה לו להבנתה של האנטישמיות האוסטרית.

הרצל רואה אפוא בהשפעת החיים בפריס את הגורם הן לתמורה שהתחוללה בו כאמן והן לשינוי בניתוחו את החברה, הפוליטיקה והאנטישמיות. הזיקה שהוא יצר בין נסיונו הפריסאי,

132. שם, עמ' 56-57.

133. תיאודור הרצל, איגרות: מראשית הפעולה הציונית עד הקונגרס הראשון (מאי 1895-אוגוסט 1897) (כתבי הרצל בעשרה כרכים), ט, ירושלים תשכ"א, עמ' 4.

134. שם, עמ' 5.

135. הרצל, יומן, א, עמ' 80.

מצבו כאמן והבנתו את האנטישמיות מסבירה גם את הערתו הידועה – 'אני חב הרבה לדרימון על התפיסה המשוחררת שיש לי היום, שהרי הוא אמן'.¹³⁶ הרצל פגש את דרימון בנסיבות חברתיות בסלון הספרותי של הסופר אלפונס דודה.¹³⁷ דודה, כמו דרימון, היה אנטישמי, והרצל מסכם דיון שקיימו באנטישמיות באופן החוזר ומשלב את הפסיכולוגי עם החברתי: 'הבהרתי לו את עמדתי ושוב הרגשתי בנוח'.¹³⁸ על הזיקה שיצר הרצל בין השפעתה של פריס, הקשריה החברתיים של האמנות והאנטישמיות עשויה ללמד גם הערתו ב'נאום לפני הרוטשילדים', כי הוא הבין את התופעה של 'לחם ושעשועים' רק אחרי שהותי בפאריס'.¹³⁹

המצב בצרפת, כארץ בעלת מסורת אמנציפציונית, שימש להרצל מעין קבוצת ביקורת להערכת האנטישמיות האוסטרית. שורסקה מציין כי 'מצרפת צפה הרצל בלואגר ובגידול בכוחם של האנטישמים האוסטרים [...] חששותיו לגורל הסדר הליברלי בצרפת ובאוסטריה נפגשו'.¹⁴⁰ השוואה זו חוללה בהדרגה שינוי חד בהבנתו את תופעת האנטישמיות בכללותה, כפי שמלמדות כתבותיו לנוייה פרייה פרסה. כשהגיע לפריס החזיק הרצל בתפיסה הליברלית שרווחה בקרב הבורגנות היהודית הווינאית, ולפיה האנטישמיות היא שריד קדם-מודרני העתיד לחלוף מן העולם ככל שיועמקו ויואצו תהליכי המודרניזציה. תפיסה זו שלטת במאמרים ששלח לעיתונו ב'1892. במאמר שכתרתו 'הבונאפארטיסטים והאנטישמיות' הוא מדווח באוגוסט שהבונאפארטיסטים אימצו דמגוגיה אנטישמית בנוסח דרימון ומסכם, על-פי מיטב האופטימיזם הליברלי, כי 'מפלגות גוססות אחרות כבר נתנו דוגמה לכך והראו, כי טירוף מעין זה קודם תמיד להתפוררות המוחלטת'.¹⁴¹ גם במאמרו 'אנטישמיים צרפתיים', שפורסם בסוף אוגוסט, הרצל מוסיף לאחוז בתפיסה הליברלית ומציין כי האנטישמיות היא 'מוסד קלאריקאלי-אריסטוקרטי', 'מפגש של הבלתי-מרוצים, מעין סאלון של מקופחים', שעתיד לחלוף, אם כי לא בלי 'התפרעויות ואסונות בודדים'.¹⁴² עם זאת, הוא מצביע על כך שהאנטישמיות הצרפתית 'לא היתה מכוונת אך ורק כנגד היהודים',¹⁴³ אבחנה שתעמוד בעתיד ביסוד תפיסתו החדשה את האנטישמיות ככוח ראקציוני המשתמש במתקפה נגד היהודים כבאמתלה כדי לפורר את הסדר הליברלי.¹⁴⁴

השפעת הניסיון הצרפתי על שינוי תפיסת האנטישמיות של הרצל ניכרת לראשונה בסוף

136. שם, עמ' 128.

137. פאוול, הרצל: במבוך הגלות, עמ' 126.

138. הרצל, יומן, א, עמ' 61.

139. שם, עמ' 166.

140. לואגר – אנטישמי אוסטרי ידוע. ראו: Schorske, *Fin-de-Siècle Vienna*, p. 158.

141. הרצל, מבולאנז'א עד דרייפוס, א, עמ' 134.

142. שם, עמ' 140-142.

143. שם, עמ' 138.

Daniel Gutwein, 'The Development of Herzl's Theory of Antisemitism', in: Shimoni. 144 and Wistrich (eds.), *Theodor Herzl*, pp. 80-98

1892. פאוול קובע כי בסוף השנה הראשונה לשהותו של הרצל בפריס נהפכה האנטישמיות ל'שאלה מטרידה ואישית ביותר'.¹⁴⁵ גם בין מציין כי החל בתקופה זו 'שאלת-היהודים עצמה לא נתנה לו עוד מנות. בנסינות שונים ומשונים חזר וניסה למצוא לה פתרון של ממש'.¹⁴⁶ אפשר שהגורם לשינוי היתה העובדה שבמחצית השנייה של 1892 שלטה בזירה הפוליטית הצרפתית שערוריית פנמה, שהיו לה היבטים יהודיים ואנטישמיים מובהקים, והיא שחשפה לפני הרצל את זיקת הגומלין בין חיי הכלכלה, החברה והפוליטיקה בצרפת ובין התפתחות האנטישמיות.

בטיוות מאמר מסוף 1892 כבר אפשר להבחין בשינוי בעמדתו של הרצל. הוא טען כי דיון שהתקיים בפרלמנט האוסטרי בשאלת היהודים היה מעין משחק מחבואים, שכן הוא התנהל כאילו מדובר בשאלה דתית בלבד. הוא קבע כי ההפך הוא הנכון: 'שאלת היהודים אינה שאלה לאומית או דתית, אלא שאלה סוציאלית. שלוחת-נהר היא מן הזרם הגדול, הנקרא בשם השאלה הסוציאלית, שהוכשרה לפני האחרים לשיט'.¹⁴⁷

המשכו של קו מחשבה זה ניכר במכתב ששיגר הרצל בינואר 1893 לברון פרידריך לייטנברגר, מראשי 'האגודה למלחמה באנטישמיות' בווינה, שלדעת בין היה הבסיס 'לתמורה המהפכנית בהשקפתו' של הרצל.¹⁴⁸ במכתב תוקף הרצל את הפרשנות הליברלית לאנטישמיות, וקובע כי יש לראות את היהודים כמי 'שמתגוררים [...] ללא הפסק בארץ האויב'. לדבריו, משהפכה האנטישמיות לתנועה, אין דרך לפעול נגדה אלא באמצעות תנועה אחרת, והוא סבור כי הסוציאליזם היא התנועה המתאימה לתכלית זו, ולפיכך הוא קובע כי 'חייבים ליצור תנועה סוציאליסטית, שבתוכה ישתמרו היסודות של סדר-החברה הליבראליים הקיימים'.¹⁴⁹

ראיית הסוציאליזם כתשובה לאנטישמיות ניזונה אף היא מנסיבות הצרפתי של הרצל, ובייחוד מן העימות בין שתי התנועות. במאמרו 'אנטישמיים צרפתיים' הוא מזכיר את הטענה כי האנטישמיות תגרום נזק לסוציאליסטים, 'משום שהיא מפקירה אחדות מדרישותיו של הסוציאליזם'.¹⁵⁰ במרס 1893 הוא מדווח ש'באספת סוציאליסטים [...] הותקפו האנטישמיים בחריפות'.¹⁵¹ תוך כדי הדיון בסוציאליזם במכתב ללייטנברגר הרצל מעלה את אחד הרעיונות שיופיעו מאוחר יותר במדינת היהודים. ללייטנברגר הוא כותב כי 'הכרתי היא, שהיהודים הנרדפים והנלחצים לתוך המיצר לא ימצאו להם עוד מוצא אחר אלא הדרך לסוציאליזם',¹⁵² וב'מדינת היהודים' הוא כותב, כי אחת מתוצאותיה של האנטישמיות תהיה הפיכת היהודים

145. פאוול, הרצל: במבוך הגלות, עמ' 138.

146. בין, תיאודר הרצל: ביוגרפיה, עמ' 60.

147. שם, שם.

148. שם, עמ' 61.

149. שם, עמ' 61-62.

150. הרצל, מבולאנד'א עד דרייפוס, א, עמ' 142.

151. שם, עמ' 324. ראו גם: Schorske, *Fin-de-Siècle Vienna*, p. 155.

152. בין, תיאודר הרצל: ביוגרפיה, עמ' 62.

ל'פרולטארים מהפכניים' המעמידים מתוכם את 'סגני-הקצינים של כל המפלגות הריבולוציוניות'.¹⁵³ מדברים אלה עולה כי השינוי בתפיסת האנטישמיות של הרצל התחולל בעת שהותו בפריס, והיה תולדה ישירה של התבוננותו בפוליטיקה ובחברה הצרפתית. כבר לפני פרשת דרייפוס הוא הסיק כי החברה האמנציפציונית אינה מסוגלת לפתור את שאלת היהודים, ולא זו בלבד אלא ששאלה זו אף הולכת ומחמירה בה, והחברה האמנציפציונית היא-היא הרקע לצמיחת האנטישמיות.

פרשת דרייפוס ו'המרתו' של הרצל לציונות

ב'מבוא' טוען אבינרי כי 'בניגוד לדעה המקובלת שהכחה שורשים בתודעה הכללית ובהיסטוריוגרפיה', 'אין ביומנים שום עדות' לכך שפרשת דרייפוס היא שהביאה את הרצל להכרתו הציונית.¹⁵⁴ טענה זו מנוגדת לעמדתו של אבינרי ב'רעיון', שם הוא יוצר זיקה בין פרשת דרייפוס להבשלתו הציונית של הרצל ומציין כי בפריס גילה הרצל כי האנטישמיות 'נובעת ממצוקותיה הספציפיות של החברה המודרנית' וכי 'פרשת דרייפוס היתה רק גולת הכותרת של תהליך עמוק זה והתפרצותו המכרעת'.¹⁵⁵

בסוגיה זו, כמו בסוגיות הקודמות, גרסת ה'רעיון' עדיפה מגרסת ה'מבוא', המבוססת גם על עירוב מטעה שיוצר אבינרי בין 'התודעה הכללית' ל'היסטוריוגרפיה'. בהסבר התולה במשפט דרייפוס את המרתו של הרצל לציונות ואת הפיכתו מעיתונאי מתבולל למנהיג לאומי יש קסם של פשטות דרמטית, המקובלת בסוגה של 'ספרות הגיבורים', וככזה הוא אכן זכה להתקבלות רחבה בויכרון הקיבוצי.¹⁵⁶ אך מנגד, הסבר זה לא זכה למעמד של 'גרסה מקובלת' בהיסטוריוגרפיה בכלל ובזו העברית בפרט, וקביעתו של אבינרי ב'מבוא' כי בהיסטוריוגרפיה רווחת הדעה שפרשת דרייפוס היא הגורם למהפך הציוני של הרצל היא לא רק מופרכת עניינית וכסיכום של המחקר, אלא גם יוצרת מיתוס נגדי, מעין טענת רפאים שקל לצאת נגדה ולמוטט אותה. העמדה הרווחת בהיסטוריוגרפיה היא דווקא זו המופיעה ב'רעיון', והיא שוללת את הטענה כי פרשת דרייפוס הוללה אצל הרצל מהפך דרמטי ביחסו לזהותו היהודית, לאנטישמיות ולפתרונה. היא מציגה את הפרשה כנקודה ברצף של תהליך מתמשך, אשר התפנית בו היתה לדעת רבים כתיבת המחזה הגטו החדש.

מקורה של ה'אגדה', הכורכת את המהפך הציוני של הרצל בפרשת דרייפוס, הוא הרצל עצמו, שגם בנושאים אחרים שכתב את עברו הציוני בהתאם לאינטרסים הפוליטיים

153. תיאודור הרצל, 'מדינת היהודים', החזון, עמ' 31.

154. אבינרי, 'מבוא', עמ' 16.

155. אבינרי, הרעיון הציוני לגוניו, עמ' 109.

156. ראו למשל: נחום גולדמן, 'לדמות דיוקנו של הרצל', בתוך: הרצל, החזון, עמ' יד; ברל לוקר, 'דברי פתיחה ל"מדינת-היהודים"', שם, עמ' 9-10.

ההבניה החוזרת של דמותו של הרצל בזיכרון הקיבוצי הישראלי

והתעמולתיים שלו.¹⁵⁷ גרסה מוקדמת של 'אגדה' זו מופיעה במכתב שכתב הרצל ביוני 1898 ללידו הרופא והסופר אדולף אַגאי, ובו הוא מספר שהמחזה הגטו החדש 'נכתב בפאריס בשנת 1894, אחרי המשפט הראשון של דרייפוס ובהשפעת רשמו'.¹⁵⁸ אבל הרצל לא דייק, שני האירועים אמנם התרחשו בסמיכות זמנים, אך לא היה ביניהם קשר סיבתי. הרצל החל לכתוב את הגטו החדש ב-21 באוקטובר וסיים את הכתיבה ב-8 בנובמבר. דרייפוס אמנם נעצר ב-15 באוקטובר, אך רק ב-1 בנובמבר פורסם לראשונה, ב-"*La Libre parole*", העיתון האנטישמי של דרימון, שהקצין העצור הוא יהודי. הרצל, שדיווח על כך באותו יום לנוייה פרייה פרסה, ציין כי יש מקום 'לשער שדרייפוס אמנם עשה את המעשה המחפיר'. ב-7 בנובמבר הוא אף היה נחרץ יותר ודיווח כי 'עתה ברי שדרייפוס מכר לגרמניה סודות של הגנת המולדת'.¹⁵⁹ משמע, בניגוד לגרסתו המאוחרת מיוני 1898, כאשר סיים לכתוב את הגטו החדש לא ראה הרצל כל היבט אנטישמי בפרשת מעצרו של דרייפוס. הגרסה המוכרת של 'אגדה', הקביעה כי 'לציוני עשה אותי - משפט דרייפוס', מופיעה שוב במאמר שכתב הרצל לכתב העת האמריקני *The North American Review* בקיץ 1899, לאחר הרשעתו השנייה של דרייפוס.¹⁶⁰ אולם על-פי ביין המאמר לא פורסם בכתב העת האמריקני אלא ראה אור לראשונה, במקור הגרמני, רק ב-1920.¹⁶¹

משה מדוני אימץ את גרסתו של הרצל בספרו החלוצי המדיניות הציונית, שיצא לאור ב-1934, ובו הוא מתאר את הרצל כ'בן למשפחה מתבוללת למדי', שהיה 'רחוק מאוד מענייני היהדות', אשר למרות מודעותו לבעיית האנטישמיות והצעותיו לדרכי ההתמודדות עם בעיה זו, 'רק רעם התופים שליווה את ההתעללות המשפטית בכבודו של היהודי דרייפוס זעזע את מחשבתו ואת ליבו'.¹⁶²

ב-1969 חזר על גרסה זו ההיסטוריון שמואל אטינגר, שנודעה לו השפעה מכרעת על התוויית קווי המתאר של חקר ההיסטוריה היהודית בארץ ועל עיצובו של הזיכרון הקיבוצי הישראלי:

הרצל, עיתונאי וסופר בעל מוניטין, בא מסביבה מתבוללת, היה רחוק מן התרבות העברית ולא הכיר את הפעילות הלאומית שקדמה לו. מצעירותו חש באנטישמיות ששררה באוסטריה, אולם בצרפת ראה את ארץ הקידמה והתרבות, ולכן, כעדות עצמו,

157. Desmond Stewart, *Theodor Herzl: Artist and Politician*, London 1981, p. 163; גוטוין (לעיל הערה 53).

158. פינחס בלומנטל, ... אין זו אגדה, תל-אביב 1963, עמ' 114.

159. שם; בן ציון דינור, 'הגיתו-החדש' של הרצל ומשמעותו ההיסטורית, בנימין זאב הרצל, עמ' 64.

160. הנוסח העברי של המאמר ראו: תיאודור הרצל, 'ציונות', בפני עם ועולם, ב, נאומים ומאמרים ציוניים.

1899-1904 (כתבי הרצל בעשרה כרכים), ת, ירושלים תשכ"א, עמ' 42-52. המשפט המסוים בעמ' 44.

161. Henry J. Cohen, 'Herzl's Conversion to Zionism', *Jewish Social Studies*, 32 (1970), p. 103.

162. משה מדוני, המדיניות הציונית מראשיתה ועד מותו של הרצל, ירושלים תרצ"ד, עמ' 70-71.

זועזע מן ההתפרצויות האנטישמיות בפאריס בזמן משפט דרייפוס [...] גאוותו היהודית והאנושית, שהיתה קו מנחה באישיותו נפגעה קשה. זה דחף אותו להעמיק חשוב ב'בעיית היהודים', לחפש פתרונות אפשריים.¹⁶³

אולם על אף השפעתו של אטינגר על המחקר האקדמי, פרשנותו, כמו זו של מדזיני, עומדת בניגוד לקו המרכזי המאפיין את ההיסטוריוגרפיה הציונית והעברית.¹⁶⁴ הגישה הרווחת נוטה לראות במשפט דרייפוס סיום של תהליך, שראשיתו בכתיבת הגטו החדש, שבו ניתן לזהות את ראשית גיבוש התייחסותו הלאומית של הרצל לבעיה היהודית ולדרכי פתרונה.

ביין דוחה את ההסבר כי משפט דרייפוס הפך את הרצל ל'ציוני'. בביוגרפיה שפרסם ביין בשנת 1934, השנה שבה פרסם מדזיני את מחקרו, ואשר טבעה את חותמה על חקר הרצל יותר מכל חיבור אחר, הוא כותב שהסברו של הרצל התולה את המהפך הציוני שלו במשפט דרייפוס הוא חסר בסיס וטוען כי 'משפט דרייפוס זיעזע סופית את אמונתו התמימה של הרצל בפתרון של שלום בגולה'.¹⁶⁵ הזעזוע היה תולדה של שינוי שהתחולל כבר קודם לכן בעמדותיו, ובא לידי ביטוי בגטו החדש, ולכן 'במובן זה אמר הרצל אחר־כך בצדק, כי משפט־דרייפוס עשה אותו ל'ציוני'. אבל, ביין מדגיש, 'רק במובן זה',¹⁶⁶ היינו במובן של סיום התהליך. במאמרו 'מדינת היהודים', שנכתב ב־1944, ביין מציין שקביעתו של הרצל בפתח יומניו, כי 'שלוש־עשרה שנה עברו לכל הפחות עד שהגעתי אל הרעיון הפשוט הזה', עומדת בסתירה 'לאותה הדיעה המקובלת האומרת, כי הרצל היה זר, כביכול, כל ימיו לעיני היהודים ורק צהלת־ההמון בשעת השפלת־כבודו של הקפיטן דרייפוס פקחה פתאום את עיניו ועוררה בלבו את הרעיון הציוני'.¹⁶⁷

גם במאמרו 'הרצל ומשפט דרייפוס' ביין קובע כי הדעה שהרצל נעשה ציוני בגלל המשפט נראית 'לכל הפחות כסכימאטית יותר מדי'.¹⁶⁸ המשפט, לדבריו, לא היה 'רמז־פתאום על שאלת־היהודים, שהיתה בלתי ידועה לו, כביכול, עד עתה, ועוד פחות מכן ההכרה השלימה של פתרונה'.¹⁶⁹ להפך, שאלת היהודים 'תססה' בהרצל והוא 'ביקש לה פעם בפעם פתרונים חדשים', שהבולט ביניהם היה הגטו החדש, ולפיכך, פרשת דרייפוס מצאה בהרצל 'הלך־רוח מוכן כל צרכו'.¹⁷⁰ ביין טוען עוד כי הרצל יצר את הויקה בין משפט דרייפוס לגיבוש תפיסתו הציונית רק בשלב מאוחר: בסקירת התפתחותן של עמדותיו בשאלת

163. שמואל אטינגר, תולדות עם ישראל בעת החדשה, תל־אביב 1969, עמ' 184.

164. ראו גם: Julius H. Schoeps, 'The Role of the Dreyfus Affair', in: Shimoni and Wistrich (eds.), *Theodor Herzl*, pp. 112-125

165. ביין, תיאודור הרצל: ביוגרפיה, עמ' 415.

166. שם, עמ' 84.

167. ביין, עם הרצל ובעקבותיו, עמ' 35.

168. ביין, שם, עמ' 25.

169. שם, עמ' 30.

170. שם, עמ' 170.

היהודים, המופיעה בפתח יומניו, הרצל 'לא הזכיר אפילו במלה אחת את משפט דרייפוס'.¹⁷¹ הוא גם 'לא הזכיר כלל את המשפט הזה כגורם בהתפתחותו' באוטוביוגרפיה הקצרה שכתב לג'ואיש כרוניקל בינואר 1898, אף-על-פי שבדצמבר 1897 הוא כתב מאמר על פרשת דרייפוס לדי וולט.¹⁷² לפיכך, באשר לטענתו של הרצל כי נעשה ציוני בגלל משפט דרייפוס, ביין קובע כי 'לא יתכן, [...] כי היתה זאת חוויה מהפכנית כזו, שעשתה אותו לציוני בבת-אחת'.¹⁷³ לדבריו, רק לאחר ההרשעה החוזרת של דרייפוס ב-1899, ובדיעבד, הגיע הרצל למסקנה כי 'אמונה זו בפתרון שאלת-היהודים בדרך ההומאניות נהרסה עד היסוד על-ידי משפט-דרייפוס בפאריס'.¹⁷⁴

בצורה חדה ובהירה אף יותר יצא ביין נגד 'אגדת דרייפוס' ב-1974, בהקדמה למהדורה מקובצת של כתבות של הרצל מפריס. הוא מדגיש כי דבריו של הרצל בכתבות אלה 'סותרים את הדעה, שהיתה מקובלת זמן רב, כאילו הרצל חי את חייו הרחק מן היהדות וללא התעניינות בגורלה, עד שמשפט דרייפוס עורר אותו משלוותו ועשה אותו בן-לילה לציוני. הנחה זאת הרי היתה מוטעית גם מבחינה פסיכולוגית: כל ההפיכות הפתאומיות כביכול בנשמתם של בני-אדם אינן פתאומיות אלא למראית-עין. קודמת להן תמיד התפתחות ממושכת שאיננה נראית לעין'.¹⁷⁵ וביין מסכם: 'משפט דרייפוס לא קירב, איפוא, את הרצל אל גורל עמו; הרצל כבר היה בתוך-תוכה של היהדות ותפוס כולו על-ידי בעיותיה - ומשום כך עשה המשפט רושם כל כך עמוק עליו'.¹⁷⁶ שורסקה הסיק אף הוא מסקנה דומה לזו של ביין.¹⁷⁷ ביין חזר על עמדה זו ב-1986, במהדורה העברית של ספרו שאלת היהודים והדגיש כי 'במערכת התפתחותו של הרצל היתה פרשת דרייפוס רק 'גורם מפעיל ומשחרר ולא, כפי שרבים הניחו בטעות, הסיבה העיקרית'.¹⁷⁸

לעמדתו של ביין היה שותף גם בן-ציון דינור, ממחוללי ההיסטוריוגרפיה הציונית, שעמד על הצורך לבחון את היחס בין 'אגדה למציאות היסטורית' בהבניית דמותו של הרצל בזיכרון הקיבוצי הציוני.¹⁷⁹ במאמרו "הגיטו החדש" ומשמעותו ההיסטורית, שפורסם ב-1945, דינור כותב שהמחזה הוא 'סיכום ראשון של השקפותיו של הרצל על שאלת היהודים [...] שקדם ל"מדינת היהודים"', ובו באה לידי ביטוי 'ראייה חדשה, שהאירה לפניו את כל המציאות באור חדש', ואשר היתה 'נקודת-המוצא לתפיסתו הציונית'.¹⁸⁰ דינור מציין עוד כי

171. שם, עמ' 26-27.

172. שם, עמ' 27.

173. שם, עמ' 26.

174. שם, עמ' 30.

175. הרצל, מבולאנד'א עד דרייפוס, א, עמ' כא.

176. שם, עמ' לב.

177. Schorske, *Fin-de-Siècle Vienna*, pp. 157, 162.

178. אלכס ביין, שאלת היהודים: ביוגרפיה של שאלה עולמית, גבעתיים 1986, עמ' 221.

179. דינור, 'מציאות ואגדה בדמותה של אישיות היסטורית', בנימין זאב הרצל, עמ' 11.

180. דינור, "הגיטו החדש" של הרצל ומשמעותו ההיסטורית, שם, עמ' 64-65.

'משפט דרייפוס' שהחל בעצם ימי כתיבתו את "הגיטו החדש" רק אישר את הכרתו של'עולם לא נוכל לצאת מן הגיטו'.¹⁸¹

עמדתם של בין ודינור התקבלה בהיסטוריוגרפיה הדנה בהרצל ובכללה זו שפורסמה בעברית. בכיוגרפיה הרצל: חיים וחזון מאת נתן שוראקי, שתורגמה מצרפתית ופורסמה ב-1962 עם פתח דבר מאת דוד בן-גוריון, מה שהקנה לה חותם של רשמיות מסוימת, המחבר מדגיש כי כתיבת הגטו החדש היתה 'המאורע המגבש בהרצל את ההתפתחות הפנימית שמאז בואו לפאריז הפכה אותו, מעט-מעט, לאדם חדש'.¹⁸² פרשת דרייפוס התפרצה במהלך כתיבת הגטו החדש, ולדעת שוראקי היא 'מסעירתו עד כלות הכוחות, שכן היא באה עליו בתקופה בה היה הוא עצמו חי את הטרגדיה של עם ישראל'.¹⁸³ ב-1963 ראתה אור ב'ספריה לעם' של הוצאת עם עובד, שבראשה עמד אז משה שרת, הביוגרפיה... אין זו אגדה מאת פינחס בלומנטל, המציבה את הגטו החדש כנקודת התפנית בהשקפתו של הרצל: 'כמו פתאום, בלי הכשרת-קרקע נראית לעין, גחה ועולה במין פרץ הר-געש הבעיה היהודית אצל הרצל'.¹⁸⁴ משפט דרייפוס, לעומת זאת, רק 'הוכיח את דחיפותה של הבעיה, את ההכרח של העשייה'.¹⁸⁵ בשנות השבעים נדחתה 'תזת דרייפוס' בשני מחקרים שזכו להתקבלות ציבורית רחבה. בהרצל, שפורסם בעברית ב-1976, אף הוא ב'ספריה לעם', אילון קובע כי 'רווחת אגדה לפיה משפטו והשפלתו של דרייפוס נטעו במוחו של הרצל את רעיון הקמת מדינה יהודית עצמאית. האמת היא שפרשת-דרייפוס היתה הקש האחרון'.¹⁸⁶ באותה שנה הופיע התרגום לעברית של תולדות הציונות מאת זאב לקויר, ושם אף לא נזכרה 'האגדה' כלל.¹⁸⁷ ב-1978, בספרו המהפכה הציונית, כותב דוד ויטל כי 'העדויות שבידינו אינן מאשרות את הסברה, שפרשת דרייפוס, וביחוד מחזה שלילת כבודו של דרייפוס [...] הם שהפכו את הסופר הרגיל והשפוי לאיש נפעם ומורד במוסכמות. אפשר שענין דרייפוס [...] סייע להחיש את השינוי בהכרעו בין הדחפים המנוגדים שבקרבו'.¹⁸⁸ ב-1994 חזר יורם מיורך על הדעה כי הגטו החדש 'מציין את נטישתו הסופית של הרצל את הרעיון שהאמנציפציה יכולה לפתור את בעיית היהודים', זאת בטרם נחשף לפרשת דרייפוס.¹⁸⁹ ב-1996 רוברט ויסטריך קובע כי 'גם אם נקבל את העובדה שהרצל זועזע מן האלימות שהפגינו האנטישמים הצרפתים בפרשת דרייפוס, אין עדיין ראיות מספיקות לאישוש הטענה - בה מחזיקים רבים -

181. דינור, בנימין זאב הרצל, עמ' 21.

182. שוראקי, הרצל: חיים וחזון, עמ' 67.

183. שם, עמ' 69.

184. בלומנטל, ... אין זו אגדה, עמ' 86.

185. שם, עמ' 118.

186. אילון, הרצל, עמ' 147-148.

187. זאב לקויר, תולדות הציונות, ירושלים ותל-אביב תשל"ו, עמ' 77-78.

188. ויטל, המהפכה הציונית, א, עמ' 187.

189. Yoram Mayorek, 'Herzl and the Dreyfus Affair', *The Journal of Israeli History*, 15 (1994), pp. 85-86

ההבניה החוזרת של דמותו של הרצל בזיכרון הקיבוצי הישראלי

שפרשה זו היתה גורם מכריע בהפיכת הרצל לציוני מושבע'.¹⁹⁰ בדעה דומה מחזיק גם גדעון שמעוני הכותב:

ואולם הסברה הפופולרית שהרצל זנח את דרך ההתבוללות בהשפעת פרשת דרייפוס ב־1894-1895 בטעות יסודה. [...] הוא נסער לנוכח גילויי האנטישמיות בווינה בשנות השמונים וראשית שנות התשעים, ורשימותיו הפרטיות מגלות דאגה גוברת והולכת בכל הקשור לשאלת היהודים. הדאגה הזאת התפרצה והייתה לרעיון כפייתי של ממש זמן מה לפני שסקר את פרשת דרייפוס בתור כתב של עיתונו הווינאי בפאריס.¹⁹¹

עולה, שקביעתו של אבינרי ב'מבוא' כי 'הדעה המקובלת' תולה את המהפך הציוני של הרצל במשפט דרייפוס מציגה באורח שגוי את מצב המחקר, כולל עמדתו שלו ב'רעיון'. קביעה זו מצטרפת לעמדות תמוהות נוספות שמעלה אבינרי ב'מבוא', שלא רק מנוגדות לאלה שהביע ב'רעיון', אלא גם אינן עומדות במבחן המחקר ויומני הרצל ומכתביו.

בין מחקר היסטורי לזיכרון קיבוצי

'המבוא' מאופיין אפוא במהלך כפול: אבינרי נסוג מעמדותיו ב'רעיון'; ומעלה פרשנות מנוגדת, שכתביו של הרצל וספרות המחקר כאחד סותרים אותה. כאמור, עיקרו של מהלך זה הוא הבניית דמותו של הרצל כמי שבא משולי החברה האירופית והיהודית ותוך כדי פעילותו הציונית נע אל מרכזה. אבינרי מתאר את הרצל כעיתונאי שולי, שהיכרותו עם התרבות ועם גילויי הלאומיות היהודית היתה דלה. לדבריו, ללקחים שהפיק הרצל על מהותה של האנטישמיות מתוך התבוננותו בחיי הפוליטיקה והחברה המתקדמים בצרפת היתה רק השפעה מעטה על עיצוב השקפתו הציונית, השקפה שגיבש בעיקר תוך כדי התבוננות באנטישמיות ובמצב היהודים באוסטריה, בייחוד בחלקיה המזרחיים, המפותחים פחות, של האימפריה. בסופו של המהלך, שאבינרי מתאר, פעילותו הציונית של הרצל הופכת אותו לאישיות המגדירה מחדש את מרכז החברה היהודית, תוך כדי השתלבותו בפוליטיקה הבין-לאומית.

בחינת חלקיה השונים של התזה המוצגת ב'מבוא' העלתה כי בניגוד לטענתו של אבינרי, הרצל היה עיתונאי בכיר ונחשב עוד לפני שהיה לציוני, והוא רתם את מעמדו לקידום העניין הציוני; הרצל גם הכיר היבטים שונים של ההתארגנות הלאומית והפעילות ההתיישבותית הפרוטו-ציונית, והיתה לו הבנה מעמיקה של האינטרסים הכלכליים והפוליטיים

190. רוברט ויסטריך, 'ציונותו של הרצל', בתוך: אוחנה וויסטריך (עורכים), מיתוס וזיכרון, עמ' 122.
191. גדעון שמעוני, האידאולוגיה הציונית (תרגמה סמדר מילוא), ירושלים תשס"א, עמ' 82. הספר יצא לאור לראשונה באנגלית בשנת 1995.

של עילית ההון היהודית; המפגש עם המציאות הצרפתית שינה את השקפתו על טיבה של האנטישמיות והביאו בהדרגה אל הפתרון הציוני.

יתרון הדיוקן המוצג ב'רעיון' על זה המוצג ב'מבוא' מעורר את השאלה מדוע חולל אבינרי את ההיפוך בדמותו של הרצל, תוך כדי התנגשות עם גופי הידע ההיסטורי.

מקור השראה אפשרי לכאורה למהפך שחל בעמדותיו של אבינרי בין 'רעיון' ל'מבוא' הוא מחקר של ז'ק קורנברג, 'תיאודור הרצל: מהתבוללות לציונות', שפורסם ב-1993.¹⁹² קורנברג מאתגר את ההשקפה הרווחת הזוקפת את המרתו של הרצל לציונות למשפט דרייפוס ומציע פרשנות חדשה למפנה זה.¹⁹³ הוא דוחה את 'אגדת דרייפוס',¹⁹⁴ ותוך כדי ניתוח פסיכו-חברתי של הרצל, הוא מזהה את הגורם למפנה הציוני שלו בעליית האנטישמיות הפוליטית באוסטריה, בעיקר בשנות השמונים,¹⁹⁵ שערערה את מחויבותו להתבוללות וגרמה לו למשבר פנימי שפתרונם היה בהמרה לציונות.¹⁹⁶ קורנברג המשיך במסורת היסטוריוגרפית שהתפתחה בשנות השמונים והתשעים – שני העשורים המבדילים בין 'רעיון' ל'מבוא' – המאירה באור חדשני, מקיף ומעמיק את נסיון חייו של הרצל בבודפשט ובווינה ורואה בו מקור השפעה חשוב על התפתחות רעיונותיו.¹⁹⁷ אולם קורנברג הקצין מגמה זו עד כדי ביטול השפעת הפרק הצרפתי על המהפך הציוני של הרצל, ויצר מיתוס נגדי, כאילו 'אגדת דרייפוס' היא השלטת בהיסטוריוגרפיה. יש אפוא דמיון רב בין טיעונו של קורנברג לטיעונו של אבינרי, אם כי קורנברג זוקף את ההשפעה האוסטרית בעיקר לתקופה שקדמה לצאתו של הרצל לפריס.

ואולם, ספק אם אפשר לראות בספרו של קורנברג את מקור ההשפעה שהביא למהפך שהתחולל בעמדתו של אבינרי בין 'רעיון' ל'מבוא'. התזה האוסטרית הוצגה לראשונה כבר ב-1970, כעשור לפני 'רעיון', במאמו של הנרי כהן 'המרתו של הרצל לציונות', שפורסם באחד מכתבי העת המובילים במדעי היהדות. כהן, כמו אבינרי אחריו, דוחה את 'אגדת דרייפוס' ומצייץ כי היומנים מגלים שהרצל היה מוטרד יותר מן הסכנה שבאנטישמיות האוסטרית מאשר מפרשת דרייפוס.¹⁹⁸ אך בניגוד לאבינרי, דחיית 'אגדת דרייפוס' אינה מביאה את כהן לדחות את השפעתה של התקופה הפריסאית על גיבוש השקפתו הציונית של

Jacques Kornberg, *Theodor Herzl: From Assimilation to Zionism*, Bloomington and Indianapolis, IN 1993

Ibid., p. 1 .193

Ibid., pp. 199-200 .194

Ibid., p. 2 .195

Ibid., p. 5 .196

197. ראו: Schorske, *Fin-de-Siècle Vienna*; Wistrich, *The Jews of Vienna*. על תקופת בודפשט ראו: Andrew Handler, *Dori, the Life and Times of Theodor Herzl in Budapest, 1860-*

1878, Alabama 1983

198. Henry Cohen, 'Theodor Herzl's Conversion to Zionism', *Jewish Social Studies*, 32 .198 (1970), pp. 104-108

הרצל והוא מציג גרסה מורכבת של התזה האוסטרית שאינה מבוססת על ניגוד בין פריס לווינה אלא על השלמה ביניהן. כהן מצביע, בדומה לגישה המקובלת במחקר, על הגטו החדש כעל ראשית המהלך שהביא 'להמרתו' של הרצל, ומסביר כי 'לא פריס, אלא וינה, כפי שנשתקפה מפריס', היא שהקנתה להרצל את תחושת הדחיפות כלפי הבעיה היהודית.¹⁹⁹ עולה אפוא שהתזה האוסטרית, שאבינרי עתיד להציג ב'מבוא', היתה קיימת, בגרסה מורכבת ומדויקת יותר, מבחינה כרונולוגית ותוכנית כמו גם מבחינת תיאור מצב המחקר, כבר בעת כתיבת 'הרעיון', אלא שאז הוא העדיף את התזה הצרפתית. לפיכך ספק אם ניתן לראות בפרסום החוזר של התזה האוסטרית בידי קורנברג, כרבע מאה מאוחר יותר, את המקור לשינוי שחל בעמדותיו של אבינרי.

הקושי להסביר את נסיגתו של אבינרי מן העמדות שנקט ב'רעיון' עד להיפוכן ב'מבוא' במונחי המחקר ההיסטורי עשוי להצביע על כך שאין זה השדה הנכון לפרש בו את השינוי. אמנם שני החיבורים מנוגדים בתוכנם, אך לשניהם יש מכנה משותף העשוי להסביר את היפוך העמדות: בשניהם מכוון אבינרי לעיצוב הזיכרון הקיבוצי הישראלי יותר מאשר למחקר ההיסטורי. פרקי הפתיחה והסיום לספרו הרעיון הציוני לגניו הם מסות בעלות מסר אידאולוגי מובהק: את המבוא לספר אבינרי מסיים בקביעה כי 'זו עוצמתה וזה הגיונה ההיסטורי והמוסרי [של הציונות, ד"ג];²⁰⁰ את האפילוג הוא חותם בעוצמה מעין נבואית בטענה כי 'זו משמעותה של המהפכה הציונית, ולכן לא תגיע לעולם לקצה', ומוצא 'אמת היסטורית עמוקה' באמרה, שהוא מדגיש: 'הגלות נמשכת מן השכחה, ובזכירה סוד הגאולה'.²⁰¹ כך אבינרי מקנה לזיכרון הקיבוצי, ובהכרח גם לעיצובו, חשיבות החורגת מן התחום האידאולוגי: הם נהפכים לחלק ממהלך הגאולה ונמדדים בהתאם לתרומתם לו.

גם 'המבוא' ליומנים, שפרסומו בכתב העת אלפיים נועד להגביר את ההד הציוני שלו,²⁰² מכוון לעיצוב הזיכרון הקיבוצי. אבינרי מציג ב'מבוא' את חייו של הרצל כמשל וכבבואה לתולדותיהן של התנועה הציונית ושל מדינת ישראל, ולדבריו, 'הצלחותיו וכשלונותיו של הרצל האיש, כפי שהם ניבטים מעיניו שלו, הם גם מעין אספקלריה הן להישגים והן לטעויות של התנועה הציונית. אלה אחוזים באלה',²⁰³ ובדומה 'אישיותו המסוכסכת והסבוכה של הרצל עצמו' משתקפת ב'אמביוולנטיות הבסיסית של מפעלו כולו'.²⁰⁴ והוא מסכם: 'מדינת ישראל במישור ההיסטורי והיומנים במישור הספרותי, הם מצבתו של הרצל'.²⁰⁵ הצגת הפרק הציוני בחייו של הרצל כהשתקפות של העתיד מלמדת על פרקטיקת

Ibid., pp. 104, 110. 199.

200. אבינרי, 'הציונות כמהפכה', הרעיון הציוני לגניו, עמ' 24.

201. שם, עמ' 256-257.

202. שלמה אבינרי, 'הרכו של הרצל לגיבוש תודעה לאומית יהודית', אלפיים, 15 (1997), עמ' 254-287. במאמר זה, שהוא גרסה מאוחרת של 'המבוא', הוכנסו שינויים קלים.

203. אבינרי, 'מבוא', עמ' 14.

204. שם, שם.

205. שם, עמ' 50.

הבניית הזיכרון שאבינרי נוקט: הרצל מנושל מן הייחודי שבו כדי שניתן יהיה להכיל בדמותו את תולדות התנועה כולה. העבר והעתיד מופקעים מציר הזמן ההיסטורי כדי לברוא זמן ציוני מיתולוגי המתנתק מהקשריו ומאפשר לכותב לעצב אותו מחדש על-פי הלקח המתבקש.

אבינרי עצמו מצביע על הדומיננטיות של האינטרסים הפוליטיים שהשפיעו על הבניית דמותו של הרצל בהיסטוריוגרפיה הציונית בעבר. לדבריו,

ייתכן כי דור הפעילים והמנהיגים הראשונים של התנועה הציונית, שרבים מהם היו יהודים גרמנים [...] הביא את הכתיבה הציונית לאחר מות הרצל להדגיש דווקא את המוטיב הצרפתי (דרייפוס) יותר מאשר את המוטיבים הקשורים לגרמניה ולאוסטריה, שהרצל עצמו הצביע עליהם ביומניו.²⁰⁶

הנחתו של אבינרי, כי אינטרס פוליטי – במקרה זה של ציוני גרמניה – השפיע על עיצוב דמותו של הרצל, הולמת את טיבו של הזיכרון הקיבוצי כאידאולוגיה מגייסת וכשדה שזכרונות מנוגדים של אינטרסים יריבים מתמודדים בו כחלק ממאבקי השליטה בחברה.²⁰⁷ הנחה זו עשויה גם לסייע בכירור הגורמים למהפך שחל אצל אבינרי עצמו בין 'הרעיון' ל'מבוא'. בהמשך לטענה כי בשני החיבורים הוא השתמש בדמותו של הרצל כדי להבנות את הזיכרון הקיבוצי הישראלי – כניגודו של המחקר ההיסטורי – מתבקשת השאלה אילו גורמים חוץ-מחקריים גרמו לשינוי בעמדתו?

בחינת המהפך שחל בעמדתו של אבינרי על רקע השינויים הפוליטיים והחברתיים שעיצבו מחדש את החברה הישראלית בשני העשורים המבדילים בין 'הרעיון' ל'מבוא' מעלה את האפשרות שייצוגי המנוגדים של הרצל שימשו את אבינרי להבניית זכרונות קיבוציים ההולמים שלבים שונים במאבקו של הממסד הוותיק, שבמרכזו ניצבה תנועת העבודה – ואשר אבינרי נמנה עמו – לשמר את ההגמוניה שלו.

'הרעיון' יצא לאור ב-1980, שלוש שנים לאחר המהפך הפוליטי שדחק את תנועת העבודה לאופוזיציה. בהקדמה מציין אבינרי כי הספר צמח מתוך קורס שלימד באוניברסיטה העברית, 'עם שובי לעבודה מלאה בה, לאחר שפרשתי מתפקידי כמנהל הכללי של משרד החוץ בעקבות הבחירות של ה-17 במאי 1977'.²⁰⁸ בכך מיצב עצמו אבינרי בשוליים ובמרכזו בעת ובעונה אחת: הוא עושה את מפלתה של תנועת העבודה ודחיקתה לאופוזיציה לנקודת המוצא לספרו, אך בד בבד מדגיש את מיקומו בלב ההגמוניה הישראלית ומגדיר את עצמו באמצעות שניים ממסדיה המרכזיים, הממשלה והאקדמיה. אבינרי מדבר אפוא מתוכה של ההגמוניה החבולה, אשר לאחר מחדל 1973 ומהפך 1977 מצאה את עצמה בעמדת התגוננות, כשהיא נאלצת לרכוש הכשר ציבורי חדש, כתנאי לשובה למרכז. הרצל, לטענת אבינרי,

206. שם, עמ' 18.

Maurice Halbwachs, *On Collective Memory*, Chicago and London 1992. 207

208. אבינרי, הרעיון הציוני לגונו, עמ' 10.

נחשב ל'אחת העוצמות של התנועה הציונית',²⁰⁹ ובר'רעיון' הוא מנסה לנכס את ההון הסמלי הגלום בדמותו של הרצל כבסיס ללגיטימציה מחודשת של תנועת העבודה בציבור הישראלי. לשם כך מכפיף אבינרי את רעיונותיו של הרצל לדרכה ההיסטורית של תנועת העבודה ולאוצר המינוחים שלה ויוצר חפיפה של השניים. כך הוא מסביר, כי חזונו של הרצל מושפע מן 'הסוציאליזם האוטופי, ההומניטרי-רפורמי; זה שבמציאות הציונית הארץ-ישראלית המאוחרת יותר ייקרא בשם "קונסטרוקטיביסטי"', והופך את הרצל למעין 'מבשר' של תנועת העבודה.²¹⁰ ברומזו להגותם של בן-גוריון, ברוכוב ואחרים מציין אבינרי כי הרצל חתר 'להפוך את היהודים ממעמד לעם' ולשנות את 'המיבנה החברתי היהודי' באמצעות 'תכנון כלכלי ריכוזי'. לדברי אבינרי, חברת העתיד שהרצל משרטט היא 'חברת מופת של צדק חברתי, שיסודותיו לקוחים ממיטב ספרות האוטופיה הסוציאליסטית של המאה הי"ט', וישוב הארץ ייעשה באמצעות 'רשת ענפה של הסדרים חברתיים [...] לפי מתכונתה של מה שהיינו מכנים היום בשם מדינת רווחה'.²¹¹ בד בבד אבינרי משתמש בהרצל כדי לשלול את המסר הכלכלי-חברתי של הימין, שהדיח את תנועת העבודה מן השלטון. לדבריו, הרצל היה מודע לעובדה שהמהפכה הציונית לא תוכל 'להתבסס על עקרונות כלכלת השוק מבית-מדרשו של ה-laissez-faire הליברלי של עולם החברה הקפיטליסטית הבורגנית', והוא יוצר נתק בין הרצל לבין המשמעות הרווחת של המושג 'ציונות כללית'.²¹² בולטת העובדה שבמהלך יצירת הזהויות בין חזונו של הרצל לדרכה של תנועת העבודה בר'רעיון' אין אבינרי מערער על הזיכרון הקיבוצי הרווח של הרצל, אלא פועל להתחבר אליו ולנכסו. גורם אפשרי לכך הוא שבשלב זה התקיימה הלימה בין תיאורו של הרצל כמי שבא מן המרכז – עיתונאי בעל מעמד גביב את הרעיון הציוני בזיקה לתמורות שהתחוללו בפריס כאחד ממרכזיו של העולם המודרני – ובין תודעתו העצמית, ההגמונית, של המרכז הוותיק. על רקע זה, ניכוס דמותו של הרצל נועד להעניק לתנועת העבודה סמל, שהכוח והתנופה המאפיינים אותו אמורים להקרין עליה ולסייע בשיקום ההגמוניה החבולה שלה.

'המבוא' נכתב שני עשורים אחרי 'הרעיון'. בשנים אלה הלכה ההגמוניה של תנועת העבודה ודעכה, במקביל לפריצת מי שהיו 'האחרים' של הישראליות הוותיקה משולי החברה למרכזה. תמורה זו עשויה להסביר את דחיקתו של הרצל, לאחר שכבר נוכס בידי אבינרי כסמלה של תנועת העבודה, מן המרכז אל השוליים ואת תיאורו כמי שהגיע אל הרעיון הציוני לא במרכזו של העולם המודרני, פריס, אלא באוסטריה, במקום שהשאלה היהודית מאופיינת בקווים קדם-מודרניים, וכמי שחניכותו הציונית נעשתה אף היא בשולי העולם המפותח, באזורי הספר של האימפריה האוסטרו-הונגרית. תיאורו של הרצל כמי שבא מן השוליים יכולה להתפרש כביטוי לחוויה של המרכז שנושל ממעמדו, כאשר פריצתו של הרצל מן השוליים אל המרכז אמורה ליצור אופק חדש למי שזוהו עמו. במקביל, העתקתו

209. שם, עמ' 105.

210. שם, עמ' 115.

211. שם, עמ' 112-113.

212. שם, עמ' 112, 115.

של הרצל, כסמלו של הממסד הוותיק, אל השוליים עשויה ליצור גשר סימבולי שיחבר בין תנועת העבודה לשוליים המתעוררים של החברה הישראלית. על החשיבות שרואה אבינרי בהענקתו של הרצל אל השוליים עשויה לרמוז כבר הקדשת 'המבוא' לזכרו של ד"ר מיכאל ברקוביץ, 'מראשוני המצטרפים אל הרצל, מתרגם מדינת היהודים לעברית, מי שלימד את אבי, מיכאל אבינרי (וינר), לימודי יהדות ועברית בגימנסיה בעיר ביליץ (ביילסקו) אשר בשלזיה האוסטרית'.²¹³ עולה, שב'מבוא', כמו ב'רעיון', אבינרי בוחן את הרצל הציבורי באספקלריה של האישי: ב'רעיון' משמש מנכ"ל משרד החוץ הישראלי המלמד באוניברסיטה העברית כציר ההתייחסות, ואילו ב'מבוא' תופס את מקומו מורה בגימנסיה בשלזיה, העתידה לעבור משלטון אוסטרי לשלטון פולני.²¹⁴

הפער בין המרכז לפריפריה, המבדיל בין 'הרעיון' ל'מבוא', מוצא ביטוי גם בתכנים שאבינרי בוחר להדגיש. הבדל בולט הוא סוגיית הגורמים החברתיים לאנטישמיות. ב'רעיון' מציין אבינרי כי בפריס עמד הרצל על כך שהאנטישמיות נובעת מסתירותיה של חברה מודרנית, כתבותיו עוסקות בעליית 'האנטישמית הסוציאלית', והרצל עוקב 'אחרי מעורבותם ההולכת וגדלה של היהודים בחיי המשק, הרוח והפרלמנטריום בצרפת, תהליך המביא לכך שמשברים כלכליים ושערוריות פיננסיות, ויכוחים אינטלקטואליים והתנגשויות פרלמנטריות הולכים ומתעוותים לבלתי-הכר בהתמקדות על חלקם של יהודים בהם וממחישים עליידי כך את קושי מעמדם של היהודים בחברה המודרנית'.²¹⁵ עליפי 'הרעיון', הרצל רואה אפוא באנטישמיות תולדה של מכלול הגילויים של כניסת היהודים לחיים מודרניים. ב'מבוא', לעומת זאת, אבינרי מציג הסבר שונה, וממקד את פרשנותו של הרצל בשנאה של ההמון ובדעת הקהל כלפי אילי ההון היהודים. הוא מזכיר כי בתשובה לשאלת שר החוץ האוסטרו-הונגרי הגרף אגנור גולוכובסקי, 'מדוע חזקה האנטישמיות גם בצרפת למרות מספרם המועט של היהודים שם', השיב הרצל, כי מקורה של האנטישמיות הוא, בין השאר, 'בשנאה שרוחשים לרוטשילדים'.²¹⁶ אבינרי מציין כי זו היתה עמדת יסוד של הרצל, שהדגיש את אחריותם המיוחדת של בעלי ההון היהודים להופעת האנטישמיות. לדבריו, 'שוב ושוב חוזר הרצל על השקפתו כי אחד משורשי האנטישמיות נעוץ בעובדה סוציולוגית, והיא התבלטותם הלא-פרופורציונית של אילי-הון יהודים'. הוא מצטט את דבריו של הרצל, כי 'היהודים העשירים לא חשים כלום מן האנטישמיות, שלהם אחראים במידה רבה'.²¹⁷ עולה, שאם ב'רעיון' הרצל מתואר כמי שיוצר חזות אחידה של 'כלל ישראל', הרי ב'מבוא' מציג אבינרי את הרצל כמי ששם דגש על הפילוג המעמדי בחברה היהודית, ותוך כדי כך מדגיש את היותן של השכבות הנמוכות, משמע השוליים, קורבנות כפולים – קורבנות של עשירי היהודים ושל האנטישמיות כאחד.

213. אבינרי, 'מבוא', עמ' 13.

214. הרצל, יומן, א, עמ' 629 הערה 146.

215. אבינרי, הרעיון הצינוני לגוניו, עמ' 109.

216. אבינרי, 'מבוא', עמ' 18.

217. שם, שם.

העברת הדגש בין המרכז לשוליים ניכרת ביחס השונה בשני החיבורים לארץ-ישראל. 'הרעיון' מתמקד בארץ-ישראל כפי שהיא עתידה להיות עם הגשמת הציונות: חברה מודרנית המבוססת על סוציאליזם אוטופי; ואילו ב'מבוא' החזון אמנם מוזכר, אך אבינרי מתמקד בדמותה של ארץ-ישראל כפי שהרצל ראה אותה בפועל בביקוריו: ארץ בלתי-מפותחת, אשר על אף עליבותה עוררה בו 'רושם עז'.²¹⁸ ובדומה, שני החיבורים נבדלים גם במיקוד הגאוגרפי והתרבותי: 'הרעיון' דן ביהודי מערב אירופה ומרכזה; 'המבוא' עוסק גם ביהודי גליציה, בוקובינה, פולין ורוסיה,²¹⁹ ומודגש בו כי הרצל מזכיר ביומניו גם יהודים אסיאתים, כורדים, פרסים, הודים וגם 'כושים יהודים',²²⁰ ושמה לשמוע 'על קיומם של יהודים אתיופים'.²²¹ אבינרי מסכם ב'מבוא' כי הרצל 'מודע לרב-גוניות של ההווה היהודית ואף מציע לשמור על ריבוי לשונות ותרבויות'.²²² על-ידי שינויי מיקוד אלה הופכת שוליותו של הרצל לאתר מפגש בין ההגמוניה הישראלית של העבר ובין הקבוצות שהיא הדירה, ובייחוד המזרחיים. העתקתו של הרצל מן המרכז אל השוליים חופפת אפוא מהלך כפול: היא מתארת את דחיקתו של המרכז הוותיק לשוליים, ותוך כדי כך היא עושה את דמותו של הרצל לנקודת מוצא המאפשרת התחברות עם 'אחריה' של הישראליות הוותיקה, העושים את דרכם מן השוליים אל המרכז.

הדגש שאבינרי שם ב'מבוא' על הזדהותו של הרצל כאיש שוליים עם 'אחרים' מוצא ביטוי גם בשינוי שהתחולל בין 'הרעיון' ל'מבוא' באופן הצגתו של העולם הערבי. ב'רעיון' אבינרי מצייץ, כי באלטנוילנד הרצל מתאר את הערבים 'במיטב החזון ההומניסטי-אוניברסליסטי שלו' כבעלי מעמד שווה, מבוסס על זכויות אישיות; כמו כן הוא מזכיר, כי הרצל גם מעיד 'עד כמה תרמו היהודים בפיתוחה של ארץ-ישראל לרווחתם ולהעלאת רמת חייהם של הערבים'. אבינרי מעיר כי היום נראה פתרון זה 'נאיבי ופשטני' וכי 'ברור כי הרצל לוקה כאן בהמעטת הערכת פוטנציאל התפתחותה של תנועה לאומית ערבית בארץ-ישראל, שתצמח ברבות הימים ולא במעט בתגובה לאתגר הציוני'.²²³ הוא אף מקפיד להדגיש כי 'קשה לבוא בטענות מבחינה מוסרית או היסטורית אל מי שראה באספקלריה כזאת את ערביי ארץ-ישראל בשנת 1902', אם כי מי שמוסיף לראות כך את המצב ב-1980 לוקה, לדעתו, ב'תבונתו המדינית'.²²⁴ ב'מבוא', לעומת זאת, אבינרי מתאר את תפיסתו של הרצל את העולם הערבי ואת יחסיו עם המערב באורה מנוגד ובשל הרבה יותר. רישומי היומן של הרצל בעת ביקורו במצרים ב-1903 מעידים לדעת אבינרי,

218. שם, עמ' 46.

219. שם, עמ' 28-29.

220. שם, עמ' 32.

221. שם, עמ' 30.

222. שם, עמ' 33.

223. אבינרי, הרעיון הציוני לגונוי, עמ' 116.

224. שם, עמ' 117 הערה 4.

על הבנה נדירה למדי של מגמת ההתפתחויות הפוליטיות במזרח התיכון. כל מי שסבור שהרצל ראה בנוכחות האימפריאליה המערבית באזור נוכחות קבועה, ביקש לבנות עליה באופן בלעדי את מימוש החזון הציוני, והתעלם מן המציאות של החברה הערבית, ראוי לו שיקרא את קטעי היומן הנוגעים לביקורו החטוף במצרים.²²⁵

אבינרי מציין כי הרצל מדגיש את עוניים הנורא של הפלאחים בהווה, אך צופה אל העתיד שבו יעבור אליהם הכוח. הוא ער לקיומם של צעירים משכילים ורואה בהם 'שליטים של המחר'.²²⁶ אבינרי מסביר כי

ומכאן עובר הרצל להערכה עיונית מקיפה יותר על תפקידו ההיסטורי של המערב בארצות המזרח, ובלשון שמוזכרה במפתיע את הערכתו הדיאלקטית של קארל מארקס על השלכות השלטון הבריטי בהודו, כותב הרצל דברים מרשימים שמעטים מבני דורו הביעו בצורה כה חדה.²²⁷

כדוגמה לניתוח הדיאלקטי של הרצל מביא אבינרי מדבריו, ולפיהם האנגלים 'שוברים את העריצות הישנה [...] אבל יחד עם החירות והקדמה הם מלמדים את הפלאחים מרדנות'. ובדומה, החינוך האנגלי במושבות עתיד לשמש בסיס לשלטונה של אנגליה בעולם, או להרוס את שלטונה הקולוניאלי.²²⁸

ב'רעיון' מתאר אפוא אבינרי את הרצל ביחסו לעולם הערבי כליברל אורינטליסטי, הרואה בפיתוח הכלכלי ובשוויון האזרחי דרכים לשילוב הערבים בסדר המערבי, בלי שהדבר יחולל בהכרח תמורה ביחסים הפנימיים בתוך החברה הערבית. ב'מבוא', לעומת זאת, הרצל מתאר תהליך דיאלקטי, שבו ככל שהשלטון הקולוניאלי מסגל את החברה הערבית לסדר המערבי, כך לצד אפשרות ההשתלבות בו היא מפתחת גם את היכולת למרוד בקולוניאליזם ולהשתחרר ממנו. למעשה הרצל חוזה את תהליך הדה-קולוניזציה של המזרח התיכון.

הדה-קולוניזציה היא עקרון יסוד במחשבה המדינית של הרצל, שלא זכה עד כה לדיון הראוי בספרות המחקר, והדגשתה היא התרומה החשובה של אבינרי ב'מבוא'. ואולם, דווקא לאור זאת בולטת התעלמותו של אבינרי מן הגילוי החשוב ביותר של הפוליטיקה הדה-קולוניזטורית של הרצל, שבאה לידי ביטוי במגעיו עם התורכים, מגעים המתוארים בפרוטרוט ביומנים. תוכניתו של הרצל לקבלת צ'רטר על ארץ-ישראל היתה מבוססת על הסדר להחזרת חובותיה של תורכיה באמצעות הציונים, במטרה לשחרר אותה מן הפיקוח של מועצת החוב, שכווננו מדינות המערב. מועצת החוב נהנתה משליטה רחבה במדיניות הכלכלית של תורכיה ושעבדה אותה לאינטרסים של המלווים, מצב שדחק את תורכיה למעמד קולוניאלי-למחצה.²²⁹

225. אבינרי, 'מבוא', עמ' 48. והשוו עמ' 40 הערה 1.

226. שם, עמ' 49.

227. שם, שם.

228. שם, שם.

229. על מועצת החוב ראו: Donald C. Blaisdell, *European Financial Control in the Ottoman Empire*, New York 1966 ובמיוחד הפרק 'The Technique of Financial Imperialism', pp. 208-238.

ההבניה החוזרת של דמותו של הרצל בזיכרון הקיבוצי הישראלי

הרצל חשב לשחרר את תורכיה מן המצב הקולוניאלי-למחצה שהיתה נתונה בו על-ידי פירעון החוב התורכי מצד אחד, ועל-ידי פיתוח כלכלי של ארץ-ישראל מצד שני, ובתמורה תקבל התנועה הציונית צ'רטור על ארץ-ישראל וכך תביא לפיתוח הכלכלי, שיקרין על כל האימפריה. הרצל היה מודע לכך כי בין המעצמות האירופיות ובתוכן מתנהל מאבק בשאלת עתידה של תורכיה בין מגמה שחתרה להביא לפירוקה ובין מגמה שפעלה לשמר אותה. כיחידה פוליטית וכלכלית אחת, תוך כדי עריכת רפורמה מקיפה של כל תחומי החיים בה. אף-על-פי שתמך במדיניות של שימור ורפורמה של האימפריה העות'מנית, התאים הרצל את תוכניתו גם לאפשרות של נצחון המגמה המנוגדת. בדיווח על שיחתו עם הגרוס־הרצוג מבאדן בסוף אפריל 1896, הוא כותב:

דיברתי בהרחבה על היתרונות שיצמחו לאוריינט מן התוכנית שלי. והיה אם תחולק טורקיה בזמן הקרוב, יהיה אפשר להקים בארץ-ישראל état tampon (מדינת חֵץ). מכל מקום, נוכל לתרום הרבה לקיומה של טורקיה. אנו יכולים להסדיר אחת ולתמיד את תקציבו של הסולטאן תמורת ויתור על הטריטוריה הזאת, שאין לה ערך רב בשבילו.²³⁰

הרצל העלה את התוכנית לשחרורה של תורכיה מכפיפותה למועצת החוב בספרו מדינת היהודים, שכתבתו נסתיימה במחצית הראשונה של ינואר 1896, כחצי שנה לאחר ראשית פעולתו הציונית, ושם הוא כותב: 'אם יתן לנו הוד-מלכותו הסולטן את פלשתינה, נתחייב להסדיר הכספים של תורכיה הסדר שלם'.²³¹ הוא פרש את פרטי התוכנית בשיחותיו עם הגרוס־הרצוג מבאדן בסוף אפריל, והיא מופיעה בצורה שלמה יותר ביומנו בראשית מאי 1896: 'תפקידה של התוכנית הפיננסית יהיה לחסל את המועצה המפקחת האירופית וליטול לידינו היהודיות את תשלום הריבית, כדי שהסולטאן יוכל להיפטר מן הפיקוח המשפיל הזה ויוכל לקחת הלוואות חדשות'.²³²

בעודו מנהל מגעים עם גורמים תורכיים ואחרים למימוש תוכניתו, עלתה על הפרק תוכנית נוספת להסדרת החוב התורכי – מלווה רוסי-צרפתי שהיו אמורים ליטול בו חלק גם בנקאים יהודים. הרצל תקף את 'הבנקים היהודיים הגדולים המסייעים לכך' והמכשילים בכך את תוכניתו, 'בלי התחשבות בסבלם של היהודים העניים',²³³ אך בייחוד עמד על ההבדל בין שתי התוכניות מבחינת השפעתן על עתידה של תורכיה. במכתב לגרוס־הרצוג מבאדן הוא כותב:

עניינן העליון של המעצמות המבקשות לשמור על הסטטוס קוו ורוצות גם בהבראת מצבה של טורקיה הוא, שהתוכנית הרוסית-הצרפתית להסדר הפיננסים לא תצא אל

230. הרצל, יומן, א, עמ' 303.

231. הרצל, 'מדינת היהודים', החזון, עמ' 34.

232. הרצל, יומן, א, עמ' 309, 323, 331, עמ' 626 הערה 108. ראו גם: ביין, תיאודור הרצל: ביוגרפיה, עמ' 159-158.

233. הרצל, יומן, א, עמ' 415.

הפועל. שהרי זו תהיה למעשה הטלת עיקול על טורקיה מצד רוסיה, בדומה לפרוטקטורט שהשכילה רוסיה להבטיח לעצמה על סין באמצעות התערבותה הפיננסית אחרי מלחמת יפן.

ההסדר ללאורזה הזה סופו יהיה הימור בורסה חדש שממנו יפיקו צרפת (במצרים המפונה) ורוסיה את כל היתרונות הפוליטיים, ולכמה ספסרי בורסה יצמחו קצת יתרונות כספיים, ואילו בטורקיה יישאר הכול כפי שהיה.

לעומת זאת, פירושו של ההסדר היהודי-הלאומי [...] הוא הבראה ממשית של טורקיה.²³⁴

דברים אלה חושפים את היקפה ואת עומקה של מדיניות הדה-קולוניזציה של הרצל, שכן הוא תוקף בהם את הדפוס של הקולוניאליזם-למחצה בכלל, ולא רק בתורכיה, ויוצא נגד העיקרון של יחסי השליטה הקולוניאליים, ומצביע על הזיקה המהותית ביניהם לבין תלות פיננסית.

הרצל שב והעלה את תוכנית הצ'רטר כאמצעי לשחרורה של תורכיה מן התלות הקולוניאלית בפגישתו עם הסולטן במאי 1901. הוא דימה את החוב העות'מני לקוץ במשל 'אנדרוקלוס והאריה', והוסיף: 'הקוץ בעיני הוא החוב הציבורי. אם יתאפשר לסלקו, תוכל טורקיה להמשיך ולפתח את כוח חיותה, שאני מאמין בו'. הוא ציין עוד כי 'המעצמות, המעוניינות בחולשתה של טורקיה, ימנעו בכל כוחן את הבראתה. יעשו הכול כדי לסכל את הפעולה הזאת'. הרצל הציב את הציונות כניגודם של היחסים הקולוניאליים בין תורכיה למדינות המערב וכאמצעי לביטולם. הוא הדגיש כי 'הפעילות התעשייתית' של היהודים נחוצה לתורכיה, וכי הם ינהגו לא כמו 'האירופים הנוהגים לבוא לכאן, מתעשרים במהרה וממהרים לצאת עם שללם', שכן הם יישארו בה.²³⁵

התוכנית לפירעון החוב התורכי ולביטול מועצת החוב הוסיפה להיות ציר המשא-ומתן שניהל הרצל עם התורכים גם בחודשים הבאים, עד לכשלונו הסופי. תוכנית זו עמדה גם במוקד מגעיו של הרצל עם גורמים בצמרת הממשל הגרמני כדי לגייס את תמיכתם ברעיון הציוני, והצורך להבטיח את הגיבוי הכספי למימושה עמד ברקע נסיונותיו לגייס את תמיכתה של העילית הכלכלית היהודית בתוכנית.²³⁶

אבינרי מתעלם לחלוטין מן הממד הדה-קולוניזטורי של התוכנית הפיננסית שעמדה ביסוד מגעיו של הרצל עם התורכים, אף-על-פי שהוא מכיר בחתירתו ל'מודרניזציה של האימפריה העות'מאנית'²³⁷ ו'להצלת הפיננסים הכושלים הטורקיים'.²³⁸ הוא רואה בנסיונו של הרצל להגיע אל הסולטן ניסיון 'פתטי', ש'נידון מראש לכישלון',²³⁹ אף-על-פי שבניגוד להערכה זו הרצל נפגש עם בכירי הממשל התורכי ולבסוף אף עם הסולטן עצמו, ותוכניתו

234. שם, עמ' 419.

235. הרצל, יומן, ב, עמ' 312-313.

236. ישעיהו פרידמן, גרמניה, תורכיה והציונות, 1897-1918, ירושלים, 1996, עמ' 49-89.

237. אבינרי, 'מבוא', עמ' 41.

238. שם, עמ' 42.

239. שם, עמ' 23-24.

ההבניה החוזרת של דמותו של הרצל בזיכרון הקיבוצי הישראלי

עמדה במוקד המגעים למימושה והנסיגות לסכלה, שהיו מעורבים בהם גורמים מרכזיים במערכת הפוליטית והפיננסית האירופית.

אפשר שמקורה של התעלמות זו הוא בכך שהיא מפריכה את דפוס 'רומן-ההנחה' על תות השוליות והדה-פוליטיזציה של התגבשות הרעיון הציוני שהציע אבינרי, הרואה את הבשלתו של הרצל רק באביב 1897, בד בבד עם ההחלטה לכנס את הקונגרס הציוני.²⁴⁰ לעומת זאת, תוכניתו של הרצל לסייע לתורכיה, שלידתה בשנה הראשונה לפעילותו, מלמדת כי הרצל הכיר את סכך הפיננסים והפוליטיקה האירופית, התורכית והיהודית, וניתן ביכולת לעמוד על גוונים ועל הבדלים דקים בין המגמות והחלופות השונות תוך כדי המאבק על עיצוב מדיניותו, ועל בסיס הבנה זו לתמרן בין מרכזי הכוח של זמנו ובתוכם. מהטענה ברעיון בדבר עוורונו של הרצל לתנועה הלאומית הפלסטינית עובר אפוא אבינרי ב'מבוא' להבלטת היסוד הדה-קולוניזטורי שבמחשבתו, המבוסס על הדיאלקטיקה הקיימת בין דיכוי קולוניאלי להתפתחותה של תודעה לאומית, ותוקף את הפרשנויות היוצרות זיקה בין הציונות לקולוניאליזם.²⁴¹ שינוי זה, נוסף על הדגשת רגישות הרבת-תרבותית של הרצל, הכרתו ביהודי מזרח אירופה, אסיה ואפריקה, ובעיקר מיצובו המחודש בשוליים תוך כדי הדה-פוליטיזציה של ראשית דרכו הציונית, עשויים להאיר סדר יום נוסף שבהתייחס אליו עיצב, ככל הנראה, אבינרי את דמותו החדשה של הרצל ב'מבוא': המאבק בפוסט-ציונות.

אחד מיסודותיה של הביקורת הפוסט-ציונית הוא הטיעון כי הציונות היא זן של קולוניאליזם.²⁴² חוגי שמאל אנטי-ציוניים הצביעו כבר בעבר על פעילותו של הרצל כהוכחה לזיקה הפוליטית והכלכלית של הציונות לקולוניאליזם ולאמפריאליזם,²⁴³ והפוסט-ציונים משתמשים בכתביו כדי להדגיש גם את הזיקה התרבותית ביניהם. אדוארד סעיד, המשמש אחד ממקורות ההשראה של הביקורת הפוסט-ציונית, טוען למשל כי 'מחשבתו של הרצל

240. שם, עמ' 24.

241. שם, עמ' 40. לסוגיית הציונות והקולוניאליזם ראו: אבי בראלי, 'לשכוח את אירופה: נקודות ראות לזיכרון על הציונות והקולוניאליזם', בתוך: טוביה פרילינג (עורך), תשובה לעמיתי הפוסט ציוני (בדפוס).

242. ראו למשל: Gershon Shafir, *Land, Labor, and the Origins of the Israeli-Palestinian Conflict, 1882-1914*, Cambridge 1987; Baruch Kimmerling, *Zionism and Territory: The Socio-Territorial Dimensions of the Zionist Politics*, Berkeley, CA 1983; אילן פפה, 'הציונות כקולוניאליזם: מבט השוואתי על קולוניאליזם מהול באסיה ובאפריקה', בתוך: יחיעם ויץ (עורך), בין חזון לרוויזיה: מאה שנות היסטוריוגרפיה ציונית, ירושלים 1997, עמ' 345-366. והשוו: רן אהרנסון, 'ההתיישבות בארץ-ישראל – מפעל קולוניאליסטי? "ההיסטוריונים החדשים" מול הגאוגרפיה ההיסטורית', בתוך: ציונות: פולמוס בן זמננו (עיונים בתקומת ישראל, סדרת נושא; עורכים: פנחס גינוסר ואבי בראלי), קריית שדה-בוקר 1996, עמ' 340-354; דניאל בויערין, 'נפש המסיכות הקולוניאלי: ציונות, מגדר, חיקוי, תיאוריה וביקורת', 11 (1997), עמ' 123-144.

243. ראו למשל: משה סנה, סיכומים בשאלה הלאומית לאור המארכסיים-לניניזם, תל-אביב 1954, עמ'

התנהלה במסלול האימפריאליסטי האורתודוקסי של תקופתו' וכי 'הרצל קלט והפנים את נקודת המבט האימפריאליסטית'.²⁴⁴

דניאל בווארין טוען, במאמר שגורסתו העברית פורסמה בתיאוריה וביקורת, כי 'הציונות של הרצל [...] היא כמעט קולוניאליזם',²⁴⁵ היא 'הגירסה המושלמת של פרקטיקת "החיקוי הקולוניאלי"', כהגדרתו של הומי באבא.²⁴⁶ לדבריו, 'הציונות ההרצליאנית דימתה עצמה לקולוניאליזם משום שייצוג כזה היה מרכזי לצורך ההפכות ל"גברים לבנים"'.²⁴⁷ הוא מסביר כי 'ההגיון שבציונות מסוג זה הוא שאם היהודים יצליחו להוכיח לגרמנים כי הם גבריים, באמצעות הפיכתם לקולוניאליסטים, הגרמנים יבינו כי היהודים זהים להם',²⁴⁸ וכי 'אפשר כמעט לשמוע את הרצל החושב, כי אם להיות בן תרבות פירושו להיות קולוניאליסט – נהיה אף אנו קולוניאליסטים'.²⁴⁹ החיקוי הקולוניאלי, טוען בווארין, הוא הפרקטיקה המרכזית של 'הציונות ההרצליאנית', המהווה 'שליחות ציוויליזציונית המכוונת בראש ובראשונה על-ידי יהודים כלפי יהודים אחרים'.²⁵⁰ היעד של 'השליחות המתרבת' נוסח הרצל, מסביר בווארין, הוא כפול: היא מופנית קודם כול כלפי יהודי המערב, ועליהם מוטלת 'שליחות מתרבת' נוספת, כלפי יהודי מזרח אירופה,²⁵¹ שהרצל תיארם בדמותו של 'מאושל', 'האוסט-יודה', גיבור 'החיבור האנטישמי הוולגרי של הרצל'.²⁵² בווארין מציין עוד כי

הרצל טווה את הפנטסיה שלו על אודות 'קולוניה' יהודית מבלי להתייחס כלל למיקומה – בארגנטינה, באוגנדה או בפלשתינה – ובהתעלם מן הילידים שנולדו באותו שומקום. הילידים היחידים שאליהם כיוון בדימונו את שליחותו הציוויליזציונית היו ה-Ostuden 'ה'הוטנטוטים', אשר אותם זיהה כגזע בפני עצמו.²⁵³

נראה כי ב'מבוא' שרטט אבינרי את דמותו של הרצל על ציר המכוון להפריך את טיעונו בדבר הזיקה בין הציונות לקולוניאליזם והשלכותיו הדכאניות כלפי ערבים ויהודים כאחד. הדגשת היסוד הדה-קולוניזטורי שבמחשבתו, כפי שהוא נחשף בהתבוננותו במציאות המצרית, מערער את היסוד הפוליטי והכלכלי של טיעונו זה, הממוקד בעיקרו בהשפעות הציונות על הערבים. העתקתו של הרצל מן המרכז אל השוליים מתמודדת עם הביקורת התרבותית של הפוסט-ציונות, הממוקדת בהשפעת הציונות על קבוצות שונות בתוך החברה היהודית.

Edward W. Said, *The Question of Palestine*, New York 1992, p. 70. 244

245. בווארין, 'נשף המסיכות הקולוניאלי' (לעיל הערה 242), עמ' 139.

246. שם, עמ' 137.

247. שם, עמ' 136.

248. שם, עמ' 139.

249. שם, עמ' 137.

250. שם, עמ' 136.

251. שם, עמ' 133.

252. שם, עמ' 135.

253. שם, עמ' 136.

אבינרי מציין כי אם בתחילה זיהה הרצל את מקורה של הבעיה היהודית עם התפרקות הסדר הבורגני במרכז אירופה,²⁵⁴ הרי שעד מהרה הוא 'מתודע למצוקה בגליציה' ול'משטר החצי-פאודלי' השורר שם; הוא 'לומד בהדרגה להתמקד במצוקה של יהדות מזרח-אירופה', כאשר 'תהליך התודעותו ל'חיבת-ציון' ולמצוקת היהודים במזרח אירופה' הוא 'תחנה מכרעת' בגיבוש תפיסתו הציונית.²⁵⁵

וכך, בהמשך לביטול חשיבותו של הניסיון הפריסאי, מורחקים מקורותיה של הציונות ההרצליאנית גם מן החברה הבורגנית האוסטרית ומועברים אל החברות המסורתיות של מזרח אירופה, ומודגש העניין של הרצל בקהילות היהודיות בארצות אסיה ואפריקה. בדרך זו אבינרי הופך את טענתו של בויארין על ראשה: הרצל אינו מתואר כנושא השליחות התרבותית של המערב ליהודי מזרח אירופה, אלא כמי שתהליך התבגרותו וגיבוש אישיותו הציונית מאופייני דווקא בהפנמת יסודות מעולמם הרעיוני והערכי של ה'אוסטריודן' ובניסיון להנחילם ליהודי המערב. היפוך זה מערער יסוד מרכזי בהגיון הטיעון של בויארין: אם לציונות לא היתה 'שליחות מתרבתת' כלפי יהודי מזרח אירופה, ואם היא לא חתרה להפוך את היהודים ל'גברים לבנים', משמע שהיא לא נזקקה לפרקטיקת החיקוי הקולוניאלי, שכן מעצם מהותה היא יוצאת נגד הסדר הבורגני המייצר את הקולוניאליזם וגם את האנטישמיות. באמצעות העתקתו מן המרכז לשוליים משמיט אפוא אבינרי את הבסיס מתחת לשימוש שעשו הפוסט-ציונים בדמותו של הרצל לזיהוי הציונות עם הקולוניאליזם ומציג גרסה חלופית המתארת אותו כמי שגילוי הציונות היה בשבילו תהליך של דה'קולוניזציה יהודית. הניסיון להתמודד עם הגרסה הפוסט-ציונית, התרבותית, של זיהוי הציונות עם הקולוניאליזם עשוי להסביר מדוע התעלם אבינרי מן הממד הדה'קולוניזטורי של מגעיו של הרצל עם התורכים: כמו כל מהלכי הדה'קולוניזציה לאחריו, מגעיו של הרצל החלו במסגרתו של הסדר הקולוניאלי, ונעשו בשיתוף גורמים פוליטיים שחתרו לשנות את יחסי הכוחות הקולוניאליים מתוכם. האילוץ הפוליטי לפעול מתוך המערכת מקנה באופן זה למהלך הדה-קולוניאלי חזות מטעה של שותפות במהלך הקולוניאלי. כדי לחדור ולפרק את מראית העין הזאת יש לנתח את האינטרסים, המגמות המדיניות והחלופות הפוליטיות שנקטו הגורמים השונים, שרק מתוכן ניתן להגדיר את כיוון פעולתם כקולוניאלי או כדה'קולוניאלי. אלא שדיון כזה, שהיה מלמד על כך שהרצל היה חלק מן המרכז האירופי, גם אם באופוזיציה לו, עומד בניגוד למגמת השוליות. לעומת זאת, ניתוקו של הרצל מן המהלך הפוליטי הדה-קולוניזטורי הממשי שהוא היה מעורב בו ודיון בקולוניאליזם באמצעות ממדיו התרבותיים יוצרים תמונה פשוטה וברורה יותר, גם אם מתעתעת לעתים, של תומכי הקולוניאליזם ומתנגדיו. עולה שההיפוך שחולל אבינרי בדמותו של הרצל בין 'הרעיון' ל'מבוא' נועד אמנם לשמוט את הקרקע מתחת לזיהוי שבין הציונות והקולוניאליזם, אך הדבר נעשה תוך כדי קבלת מסגרת הדיון הפוסט-ציוני והסתגלות אליה.

254. אבינרי, 'מבוא', עמ' 21.

255. שם, עמ' 28-29.

אופיו של השינוי שחולל אבינרי בדמותו של הרצל בין 'הרעיון' ל'מבוא' עשוי להאיר את דרכי עיצובו של הזיכרון הקיבוצי הישראלי בדור האחרון, ובייחוד את הפער הקיים בינו לבין המחקר ההיסטורי. במאמרה 'היסטוריוגרפיה וזיכרון: מקרה לטרון תש"ח' מתארת אניטה שפירא את דרך עיצובו של הזיכרון הקיבוצי של מקרה לטרון, ותוך כדי כך מציירת דפוס בעל תוקף רחב יותר של דרך עיצובו של הזיכרון הקיבוצי הישראלי: יצירת גרסה רשמית בידי בן-גוריון ומקורביו; מאבק של גורמים אופוזיציוניים באליטה השלטת, למשל יוצאי הפלמ"ח, בגרסה הרשמית והצעת גרסה חלופית; דחייה של 'האחרים', ובייחוד העולים החדשים, את הגרסאות של שני המחנות באליטה השלטת כאמצעי לכניסה למרכזו של הסיפור הלאומי, מהלך שצבר תאוצה לאחר המהפך של 1977; וגרסה המבוססת על אשמה המאפשרת לגורמים במרכז ההגמוני להתפרק מן הזהות הישראלית.²⁵⁶ הדפוס האחרון הוא תבנית היסוד של הפוסט-ציונות.²⁵⁷

ואולם, בשנים האחרונות ניתן להבחין בהבניה הדרגתית של דפוס חדש של זיכרון קיבוצי ישראלי, שיכונה להלן 'הזיכרון הוותיק החדש'. זיכרון זה מתפתח בקרב המרכז הוותיק, המזוהה עם תנועת העבודה, במסגרת נסיונו לשמר את ההגמוניה שלו על-ידי הסתגלות ל'ישראליות החדשה' – ישראליות המוגדרת כלכלית על-ידי משטר ההפרטה, חברתית על-ידי מי שהיו 'האחרים' של המרכז הוותיק, ורעיונית על-ידי הפוסט-ציונות מימין ומשמאל. הזיכרון הוותיק החדש חותר לפרק את שיח האשמה העומד ביסוד הפוסט-ציונות, אך עושה זאת תוך כדי הסתגלות למסגרת הדיון שהיא מכתובה: הוא ממעיט בהשפעתם של אותם גורמים 'דכאניים' באידאולוגיה ובהיסטוריה הציונית שהפוסט-ציונות רואה בהם את הגורמים מחוללי האשמה, כמו שלילת הגולה, ההנדסה החברתית וההאחדה התרבותית, ובתוך כך הוא מפריד בין הציונות כרעיון חיובי ותקף לבין הכשלים שאפיינו את דרכי הגשמתה בפועל. כמו כן מנסה הזיכרון הוותיק החדש להכשיר את הציונות ההיסטורית במדדי התקינות הפוליטית שמציבה הפוסט-ציונות, בין השאר על-ידי הדגשת נכונותה לקבל את 'האחר', היהודי והערבי, או באמצעות מזעור הממד הפוליטי המעצב שבציונות והדגשת הממד הסטיכי שבה.²⁵⁸

תבנית רומן-החניכה ודחיקתו של הרצל מן המרכז אל השוליים – שהם ליבת השינוי שחולל אבינרי בדמותו של הרצל בין 'הרעיון' ל'מבוא' – הולמות את דפוס הזיכרון הוותיק החדש, מתודולוגית ותוכנית. ב'מבוא' אבינרי משרטט, כאמור, את דמותו של הרצל בסתירה

256. אניטה שפירא, 'היסטוריוגרפיה וזיכרון: מקרה לטרון תש"ח', יהודים חדשים יהודים ישנים, תל-אביב 1997, עמ' 46-85.

257. ראו: דניאל גוטוויין, 'היסטוריוגרפיה חדשה או הפרדת הזיכרון', בתוך: יחיעם ויץ (עורך), בין חזון לרוויזיה, עמ' 311-343; הנ"ל, 'פוסט-ציונות, מהפכת ההפרטה והשמאל החברתי', בתוך: טוביה פרילינג (עורך), תשובה לעמית פוסט-ציוני (בדפוס).

258. לדיון בהיבט נוסף של דפוס זה ראו: Daniel Gutwein, 'Reevaluation of the Jewish Diaspora and the Privatization of Israeli Society', in: Mina Rosen (ed.), *Jewish Diaspora, Hellenic Diaspora* (forthcoming).

ההבניה החוזרת של דמותו של הרצל ביזכרון הקיבוצי הישראלי

לתוכנם של היומנים ולידע ההיסטורי ובהצגה מוטה של הגישות הרווחות בהיסטוריוגרפיה ובמחקר. שעבוד המחקר ההיסטורי לצורכי הבניית הזיכרון הקיבוצי הוא אחד מן הקווים המאפיינים את דרך הפעולה של 'ההיסטוריוגרפיה החדשה'²⁵⁹ ואימוצה של דרך פעולה זו מלמד על הסתגלות למסגרת הדיון שמכתיבה הפוסט־ציונות, שהניסיון לסתור את טיעוניה מתוכה רק חוזר ומאשרר אותה. דחיקתו של הרצל מן המרכז אל השוליים חושפת את השפעת ההסתגלות לזירת הדיון, שתחמה ההיסטוריוגרפיה החדשה, על תכני העומק של השינוי שחולל אבינרי בדמותו של הרצל. ב'רעיון' הוא תיאר את הציונות כנגזרת של הרדיקליזם החברתי של הרצל, שבהיותו חלק מן המרכז הפוליטי והתרבותי של זמנו ניצב באופוזיציה לסדר הכלכלי והחברתי האירופי; כפילות זו אפשרה לו לחרוג מן הליברליזם היהודי בן זמנו, לאתר את שורשיה של האנטישמיות המודרנית ולהציע לה פתרון. לעומת זאת ב'מבוא', בהתאם לתבנית רומן־החניכה, הרצל מתואר כניצב בשולי העולם האירופי והיהודי; תהליך גיבוש תוכניתו הציונית ומימושה היה גם תהליך התחברותו לעולם היהודי ונסיגתו מן העולם האירופי, והצלחת הנסיגה היתה באורח דיאלקטי תולדה של לימוד כללי המשחק החברתיים והפוליטיים של העולם האירופי, ששוב אין הוא חותר לשנותם אלא מסתגל אליהם.

בין ה'מבוא' ל'רעיון' אבינרי משנה אפוא שלושה יסודות בדמותו של הרצל: את הרדיקליזם הוא ממיר בקבלת חוקי המשחק, את האופוזיציה להם בשוליות, ואת עיצובה מחדש של החברה בהסתגלות לסדר הקיים. שינוי זה אינו מתבקש, אמנם, מן החומר ההיסטורי והוא אף עומד בניגוד לו, אך הוא עולה בקנה אחד עם התאמת דמותו של הרצל למגמותיו של הזיכרון הוותיק החדש.

259. גוטיין, 'היסטוריוגרפיה חדשה או הפרטת הזיכרון' (לעיל הערה 257), עמ' 331-381.

עמוד ריק